

تاریخ آموزش ترکان ایران تا سال های ۱۹۰۰ میلادی

دکتر انور اوزون^۱

مترجم: آراز عیسی نژاد

ایمیل:

enveruzun61@yahoo.com

چکیده:

در این مقاله به بررسی تاریخ آموزشی ترکان در ایران خواهیم پرداخت.

وابستگی:

پژوهشگر و نویسنده^۱

کلمات کلیدی: ایران، ترکان ایران، آموزش

استناد (آپا):

اوزون، ا. (مترجم: آراز عیسی نژاد) تاریخ آموزش ترکان ایران تا سال های ۱۹۰۰ میلادی. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات

تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۳، شماره ۰۹، پاییز ۱۴۰۴. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

Dr. Enver Uzun¹

Translator: Araz Issa Nejad

Email:

enveruzun61@yahoo.com

Affiliation:

Researcher-Writer¹

The Education History of Iranian Turks Until the 1900s

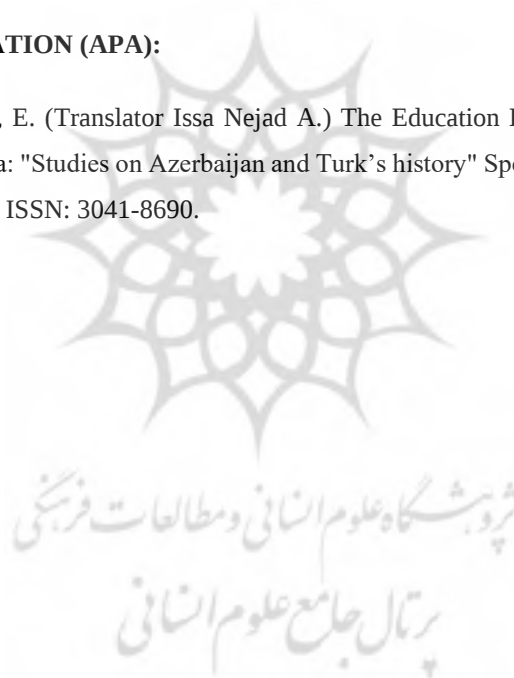
Abstract:

This article examines the general history of education in Iran and highlights the achievements of Azerbaijani Turks within this educational system.

Key words: Iranian Turks, education

CITATION (APA):

Uzun, E. (Translator Issa Nejad A.) The Education History of Iranian Turks Until the 1900s. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 03, number 09, Fall 2025, ISSN: 3041-8690.

Dr. Ənvər Uzun¹

Tərcüməçi: Araz İssa Nejad

E-poçt:

enveruzun61@yahoo.com

Mənsubiyyət:

Tədqiqatçı-yazar¹

1900-cü illərdə İran türklərinin təhsil tarixi

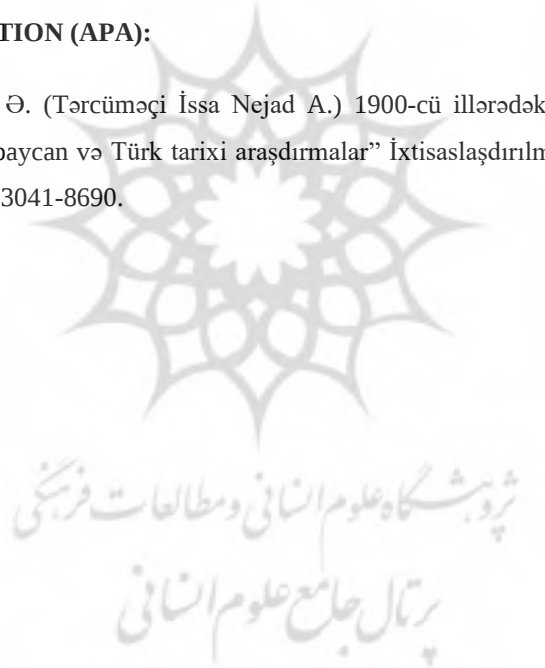
Xülasə:

Bu məqalədə ümumi İran təhsil tarixi araşdırılır və Azərbaycan türklərinin bu təhsil sistemində əldə etdiyi nailiyyətlər vurğulanır.

Açar sözlər: İran türkləri, təhsil

CITATION (APA):

Uzun, Ə. (Tərcüməçi İssa Nejad A.) 1900-cü illərdə İran türklərinin təhsil tarixi .Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 03, nömrə 09, Payız 2025, ISSN: 3041-8690.

İran Türklerinin Eğitim Tarihi 1900'lı Yıllara Kadar

Dr. Enver Uzun¹

Çevirmen: Araz Issa Nejad

E-posta:

enveruzun61@yahoo.com

Üyelik:

Araştırmacı- yazar¹

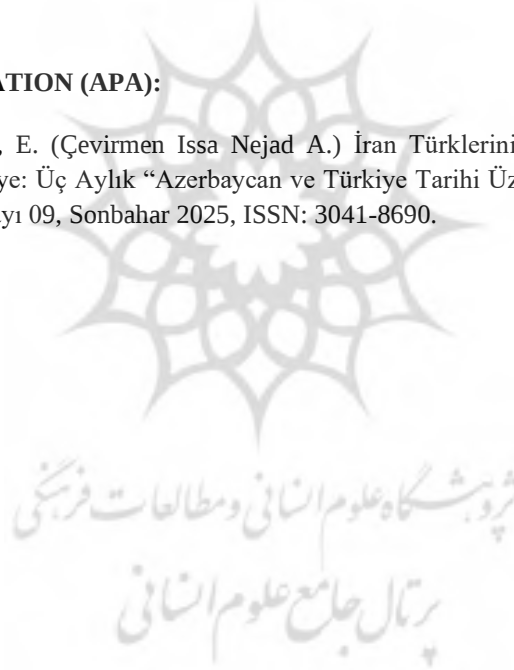
Özet:

Bu makalede biz genel İran eğitim tarihini araştırarak Azerbaycan Türklerinin bu eğitimde elde ettiği başarıları vurgulamaktayız.

Anahtar kelimeler: İran Türkleri, eğitim

CITATION (APA):

Uzun, E. (Çevirmen Issa Nejad A.) İran Türklerinin Eğitim Tarihi 1900'lı Yıllara Kadar. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 03, sayı 09, Sonbahar 2025, ISSN: 3041-8690.

"Azerbaycan vatanımdır, elimdir
Azeri dili benim ana dilimdir
Bu dil benim ciğerimdir, canımdır
Ruhumdur, iliğimden kanımdır".

Tarihi yüz yıllara uzanmakta olan İran edebiyatı pek çok ülke edebiyatını derinden etkileyecek bir karaktere sahip olsa da şiir gibi bazı konuların tartışılmasını gerektirecek özellikleri de barındırmaktadır. Firdevsi, Hafız Şirazi, Heyyam, Sa'di gibi şahsiyetlerin önünde herkes saygı ile eğilmektedir. İran şiiri asırlar boyu arûzun belli kalıplarıyla zamanımıza kadar fazla bir değişim süreci yaşamadan gelebilmiştir. Bu da İran şiirinin güç ve kudretini göstermektedir.

Günümüz İran tarihi geçmişi sadece Perslere ait değildir. İran coğrafyasında Persler kadar Turanlıların da tarihi bir geçmişi vardır. Yani iddia edildiği gibi Türkler, İran'a sonradan gelme bir halk değildirler. MÖ. III. binli yıllardan başlayarak bu coğrafyada Kutî, Lulubî, Subî., MÖ. II binli yıllarda Kas (Kaşşu) adlı tayfalar yaşıyorlardı. G. Huznig, E. Hersfeld, R. Kirişman, A. Kammenhuber, Ç. Kameron... vb. Avrupalı araştırmacıları ön Asya'da bir kadim dil ailesi olmuştur. Bu dil ailesi şartı olarak "Kaspi" ya da "Zargo-Elam" adlandırmak olur. Kutiler, Lulibiler, Elamlılar, Kaslar, Hurritler, sonra da Mannalar... vb. kadim Şark halkları da bu dilde konuşan etnikler idiler. Urumiye Gölü bölgesinde Zargo-Elam dil grubuna mensup olan Elamitler, Kutiler, Kassitler ve Lulibiler meskûn idiler. Bununla birlikte İran, asırlarca Selçuklular, Gazneliler, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler, Afşarlar ve Kaçar Türkleri tarafından yönetilmiştir (Bkz. Zöhtabî, (I-(1379)- II-(1381).

Binlerce yıllık bir maziye sahip olan İran Türklerinin günümüzde 1.648 195 km² lik bir coğrafi alanda 1998 yılı itibariyle Azerbaycanlılar (% 23,5), Türkmenler (% 2.0), Kaşkaylar (% 2.0), Horosan Türkleri 1,5 milyon olmak üzere 30 milyon civarındadır. "İran'da Türkler" kavramı içerisine İran'da yaşamakta olan tüm Türk asıllı hanedan ve boylar anlaşılmalıdır. Bunların tümü bir bütün olarak "İran Türkleri" şeklinde adlandırılmıştır. Şah zamanında Kaşkaylara Çadır eğitimi istendiği belirtilir.

İlk insanın yarattığı en ilkel alfabe değişik tasvirlerden ibaretti. Türklerin yaşamış oldukları _____

* Dr. Enver Uzun, "İran'da Türkçenin Gelişimi", Türk Dünyası Kültür Araştırmaları Dergisi, Sayı.3, Trabzon 2015.

coğrafyalarda bu tip pek çok tasvir mevcuttur. Bu kaya yazıları kültür ve medeniyetimizin olduğu kadar dilimizin de somut örnekleridir. Bu sanat ve dil numunelerinin en kadimleri Azerbaycan'daki Gobustan Kaya Resimleridir. Bu kaya resimleri Başkent Bakü'nün yaklaşık 55-60 km güneyinde, Büyüктаş, Küçüктаş ve Cingirdağ, Şongardağ, Şıhkaya, Taş kışlak bölgelerindeki kayalıklar üzerinde bulunmaktadır. Söz konusu bu tarihi mekân 1947 yılında İ. M. Caferzade tarafından Tunç devrine ait birçok yaşayış yeri olarak tespit edilmiştir. Daha sonra Arkeoloji idaresinden Tarık Haçiyev, Arif Memmedov ve Firdevsi Mustafayev 1965 yılında Nahcivan'ın Ordubad Şehri arazisinde bulunan kaya üstü resimlerini ortaya çıkarmışlardır. Denizden 3912 m. yükseklikte, kayaların üzerinde MÖ. 5000 yılına ait gemi resimleri vardır. Bu resimler topografi, astronomi, coğrafi, değişik alanlarla ilgilidirler. Herhangi bir çıkışı olmayan bu kayalar 4000 m. yüksekliktedir.

Qobustan Kayaüstü Yazıtları (Dr. Enver Uzun Arş.)

Azerbaycan halkı derin bir geçmişi, zengin bir kültürel birikimin sahibi olmuştur. Binlerce yıl ötelere kadar giden bu şanlı geçmişin izleri her türlü olumsuz şartlara rağmen bugüne kadar gelip çatmıştır. Azerbaycan halkının ana dil ve varlığının devamını sağlayan güçlü medeniyetine bağlılığı günümüze kadar zenginleştirilerek getirilmiştir.

Söz konusu coğrafyanın değişik medeniyetlere ev sahipliği yaptığını gösteren somut pek çok delil vardır. Özellikle Batı Azerbaycan eyaletinde dağınık şekilde rastlanan balbal mezar başlıkları, 1998 yılında Gök Mescid avlusunda inşaat kazısı sırasında ortaya çıkmış olan

iskeletlerle birlikte bulunmuş aşuk oyununda kullanılan aşuk kemikleri bu kalıntılar (MÖ.III yüzyıl) 1995 yılında Alman Prof. Klaus Schmidt'in Urfa'nın 20 km kuzeydoğusunda Göbekli Tepe'de 1995 yılında gerçekleştirmiş olduğu arkeolojik kazıda ortaya çıkan kalıntıların günümüzden 14 bin yıl önceye ait olduğu tescillenmiştir. Kazı heyetine başkanlık eden Schmidt bu tarihi kalıntıların Adem ve Havva'nın yasak elma yemeleri sonucu kovuldukları yer olduğu iddiasını da ileri sürmüştür. Öte yandan Qobustan kaya yazıları söz konusu coğrafyada Türk kültür ve medeniyetinin ne denli eski olduğunu ortaya koymaktadır. Qobustan'daki büyük taş dağındaki kayalıklardan birisinin üzerinde el ele tutuşmuş muasır yallı raksını hatırlatan raks sahnesi M. Ö. III. Bin yılına ait olduğu söylenir (Müseyibli 2005:437). 1903 yılında Tebriz'de bulunmuş sikkelerin Parfiya (MÖ.248) ve Sasanîler, mührün ise Ehemêniler (MÖ.550-331) dönemine ait olması Tebriz'in MÖ. VII-IV. yüzyıllarda mevcut olduğunu göstermektedir (Onullahi 1982).

İnsanlığın kainatta varoluşundan itibaren duygu ve düşüncelerini jest ve mimikler, sözlü ifadeler ve en kamil ifade yolu olarak yazı ile anlatma yollarını geçmiştir. İnsan ilk doğdu andan öldüğü son dakikaya kadar öğrenme içgüdüselliğini yaşar. Zira insan üzerinde oluşturulan telkinler ile ona bilmediği şeyleri öğretmek olasıdır. Çünkü "insan cemiyet hayatı yaşayan bir varlıktır. İlkel hayat yaşayan kavim ve kabilelerde bile telkin tesirleri görülmektedir. Onların inanışları, tapınmaları, adetleri ve dansları telkin yoluyla eski nesillerden yeni nesillere geçmektedir. Bugünkü aile ocakları ve okullar birer telkin kaynağıdır. Geniş anlamıyla telkin ise, insanların birbirine sözleriyle, hal ve hareketleriyle, kıyafetleriyle vesaire ile yaptıkları karşılıklı etkilerdir. Bu modelin sistematik ortaya konmasıyla çok yönlü bir etkileme anlayışı "okul" ve "eğitim" kavramlarını ortaya koymuştur ki, okullaşmak milletleri çağdaş medeniyet yolunda sürekli ileriye doğru zorlayan bir güçtür. Çünkü, "Milletin, istiklalin, hürriyetin temeli milli şuurdur. Milli şuurun en kuvvetli kaynağı ve belirtisi ise milli dildir. Bu sebeple insanın kendi dilini sevmesi, ona şuurlu bir saygı duyması milli bir borçtur" (Ergin, (?) 13).

Dil ile milli hisler arasında kırılmaz bir bağ söz konusudur. Milli hissiyatın gelişip kökleşmesinde dil asıl itici güç konumundadır. Sâmîha Ayverdi'nin ifade ettikleri gibi günlük politikaya âlet ve feda edilemeyecek üç millî kıymet vardır; tarih, din ve dil. Bu bağlamda dilin zengin ve güçlü olması aynı zamanda milli hissiyatın gelişimine de ciddi şekilde bir katkı sağlar. Bu nedenledir ki, Nihad Sami Banarlı şöyle der: "Yavrularınıza, sözlerini halk dühasının yarattığı ve bestesi yine halk sanatından yükselen ninniler söylemekten başlayarak öğreteceğiniz en güzel şey Türkçedir".

...Diller milletlerin en aziz, en tılsımlı, en kuvvetli servetleridir. Çünkü dillerin bir "ses güzelliği" ile dalgalanıp bir "duyurma, anlatma" ve "inandırma" gücüne ulaşmaları kısa zamanda olmamıştır.

...Yeryüzünde diller kadar millet fertlerini bir-birlerine bağlayan, onlara bir-birlerini sevip anlamakta, sevgilerini dile getirmekte aziz, yardımcı olan başka kuvvet mevcut değildir".

Walter Ong "Bugün konuşulan üç bin kadar dilden yalnızca yetmiş sekiz tanesinin edebiyat üretebildiği ve yüzlerce dilin kendisini ifade edebilecek bir alfabe ile karşılaşmadığı" iddiasındadır (Ong, 2014). Bu anlamda dünyada "de facto" olarak hâlen mevcut olan büyük kültür ve edebiyat dilleri bu tarihsel gerçekten kaynaklanır. Kültürün bütünlüğü açısından baktığımızda aynı çevre şartlarını ve kuşağını paylaşan halkların benzeşen kültürel öğeleri bulunmakla beraber aynı seviyede ve doğrultuda bir gelişme göstermediklerini hatta aynı çevre şartlarından farklı kültürler ürettiklerini görmekteyiz. Türk dili ve edebiyatı bunlardan bir tanesidir. Ne yazık ki tarih ve fitratın doğası "beşeri mantık ve idrake göre" eşitlikçi değil.

Sözlü şekilde taşınan bu değerler kısa zamanda yok olur gider. Kültürel değerlerin ortadan kalkması ise milletlerin etnik mensubiyeti üzerinde ciddi bir tartışmayı beraberinde getirir. Bu bağlamda dil dokusu oldukça büyük bir önem arz eder. Lengüistik metot ile yapılan araştırmalarda bir folklor ürünün dönemini, coğrafyasını, hangi millet ya da topluluğa ait olduğunu tespit etmek olasıdır. Bu folklor derlemelerinde dilin ne denli bir öneme haiz olduğunun açık bir göstergesidir.

Yazı dili ve standart dil kullanılarak yapılan aktarmalarda aslî özelliklerin pek çoğu kaybolur. Bir dilbilim terimi olarak ağız, bir dilin veya bu dilin bir lehçesinin sınırları içinde, belli bölge veya bölgelerde, belli topluluklar tarafından kullanılan; bağlı olduğu dil veya lehçeden ses, yapı, anlam ve kimi zaman da söz dizimi bakımından birtakım farklılıklar gösteren konuşma bicimi şeklinde tanımlanabilir.

Ağızların oluşumunda fiziki-siyasi coğrafya, göçler, tarih ve etnik yapı, eğitim, ekonomi, gibi unsurlar dikkate değer önemli faktörler olarak karşımıza çıkarlar. Zamanın uzun soluklu olması hasebiyle pek çok değer zamanın bu derinliğinde değişime uğradığı gibi genelde yok olma gibi acı bir son ile baş başadır. Bu bağlamda dil ile ilgili unsurlara bağlı olarak ağızlar da tarihin akışında bazı değişime uğrarlar.

Tekil olarak bu kültürleri ele aldığınızda özgün "unique" anlamda bulacağınız şey sınırlı ve arkaik bir folklorizmden öteye gitmez. Oysa bu halkların da dâhil olduğu ve adına Türk Kültür Havzası dediğimiz alan ortak medeniyetimizin omurgasını teşkil eder. Söz konusu akraba halklar tarihsel süreçte Türk siyasal hâkimiyetinin yarattığı "aura"da yaşam ve kendini üretme geliştirme imkânı bulmuşlardır.

Dilin öğrenilmesi ve öğretilmesinde izlenecek yol o dilin gramer sistemiyle doğrudan alakalıdır. Bu kurallar manzumesi lengüistik ifadede "dilbilgisi" kavramıyla ifade edilir. "Dilbilgisi dinamik bir vetire olarak haberleşmeyi, anlaşılmayı, kaynaşmayı sağlama hususunda en kudretli bir kaynaktır. Bundan başka her dil ancak devamlı kullanılış alanı içinde gerçekten yaşama olanağına sahiptir. Bu nedenle tercüme bile herhangi bir dilin gücü ve varoluşunu olduğu gibi yansıtmaz. İsmail Gaspıralı "Türk şivelerini birer başka lisan ve Türk boylarını birer başka millet gibi göstermek, tefrikacıların mesleğidir" der.

"Dil unsurlarının korunması aynı zamanda konuşma gücünün tefekkür medeniyetinin yanındaki üstünlüğünü gösterir. Fikir ve hisler dil vasıtasıyla ortaya konulduğu gibi dil, "halkın manevi birleşmesinde, hayat ve mübarezesini teşkil etmesinde kudretli vasıta ve silahtır". Geçmişteki yaşanmışlıkların benzer tozda yeni nesilde yaratılmasında dilin bu güçlü işlevsel yanı dikkate alınarak folklorik kayıtlarda anlatıcının dilinin orijinalliğine dikkat edilmelidir. Zira halkın en büyük serveti dilidir. Milleti ana dili yaşatır.

Diller arasında kelime alışverişi olağandır ve başka dillerde kelime almayan bir dil varsa , o dil dünyanın kapalı bir alanında kalmıştır. Bir kabile dilidir. Bütün büyük diller diğer dillerden kelime almışlardır. Dünya dili kavramı içinde de alınabilecek "arı dil" yoktur. İsveçli dil bilimci Lars Johanson'a göre orta Farsça zamanından beri, Farsça tedricen Türkçeye birleşme yönünde hareket etmektedir. Alman doğu bilimci Doerfer'e göre ise Farsça çoktandır Türk dili tiplere meyletmektedir ve hatta bazı durumlarda Farsça Hint Avrupa dil görünüşünü kaybetmektedir" (Doğan 2020:71-72).

İran'da Eğitimin İlk Safhası (Falaka)

Uzun yıllar şifahi gelenekte geçmişe ait tüm değerlerin günümüze kadar taşınmış olduğu bir gerçektir. Sevinçlerimizin, hüznlerimizin, örf ve adetlerimizin yanında yegâne anlaşma unsuru olan dilimizin oluşturduğu değerlerin şifahi gelenekte günümüze taşınması sırasında pek çok şey ya kayboldu ya da ilavelerle deforme olarak günümüze kadar taşındığı bir gerçektir. Bu dezenformasyonda gelişmelerle diri kalarak günümüze ulaşan kültürel değerlerimizin başında dil gelmektedir. Dilimizin kökleri tarihin çok eski dönemlerine kadar uzanmaktadır. Ancak doğal olarak siyasi yönetimlerin tutumlarına bağlı olarak Türkçenin sıkıştırıldığını, hatta yok edilmeye çalışıldığı da bir başka gerçektir. Ancak her şeye rağmen atalarımızdan bize kalan tarihi kadim kültür ve dil mirasımız günümüze kadar gelmeyi başarmıştır. Azerbaycan halkının dağında, obasında, yaşamının her noktasından behrenenip günümüze ulaşan değişik yazıtları, kaya resimlerinde görmekteyiz.

Şah Cihan ve oğlu Evrengzib de Türkçeye büyük önem veren padişahlardı. Evrengzib'in oğulları ve kızları başta Türkçe olmak üzere Arapça ve Farsçayı akıcı bir şekilde konuşabiliyorlardı. (Saqi Musta'id Khan 1947, 322).

İran'da dil konusundaki inceleme çalışmaları çok eskiye gider. Soğut, Sami Budhist, Manihist, Uygur ve Moğol Özellikle Hint etkisi altında bulunan Orta Asyadaki Budhist misyonerler, yani Toharlar ya da Saklar, Brahmi yazısının Orta Asya'ya özgü bir bozma şeklini de Türkler içine sokmaya çalışmış (Gabai 2019:141-150). Eşkaniler döneminde kökleri atılan Farsçanın Zerdüşizm ile beslenerek nihayetinde Milâdi III yüzyılın ilk yarısında İran'da hakimiyetin yeniden Farsların eline geçmesi sonrasında oluşturulan dil ve yazıya "Pehlevî" adı

verilir. Sasanilerin Zerdüş yazısından değişik şekiller çıkarıp, bunların her birini kendi uygarlık ve sosyal düzenlerinin bir yöresinde kullanmışlardır. Dini eserler “din-i debîrî (dini yazı)” ile yazarlarken halk, birbiriyle “hâm-i debîrî (genel yazı)” ile yazışıyor, ekonomi teşkilatında ise “âmâr-ı debîrî (Muhasebe yazısı) kullanılıyordu. Buna göre 28 türü tespit edilen bu yazı çeşitlerinden yedi tanesi İslamiyet’in başlangıcında kaleme alınmıştır. İslamiyet’ten sonra edebi dil olan Farsçanın bir dalını, saraya mensup anlamına gelen “Derî” Farsçası diye adlandırılmıştır. Bu dil, Eşkânî ve Sâsânîler döneminde İran sarayının resmi dili olmuştur. Tarih-i Gerdîzî’nin “Zeyn’ül-Ahbar” adlı yapıtında Sâsânî Şahı Behram Gor’un (420-440) yılında mecliste Türkçe konuşulduğu kaydedilir.

13. yüzyılda İlhanlı dönemi Konur eleg Sultaniye Türk dilinde yazılmış tanıklığın yanısıra Safevi İmp. Hakanı Şah Abbas II’nin Rus Carı ve Rusyadaki Romanov Hanedanının kurucusu Nahail Fyodoroviç’e yazmış olduğu Türkçe bir mektup yazmış olduğunun bilinmesi İran’da çok eskilerden Türkçeye bir rağbetin olduğunu gösterir.

O, yazmış olduğu mektupta Türkçenin resmi şekillerinde birisi olarak belleklerde yer etmiştir. Zira onlar Türk Aleviliği kabul ettikleri zamandan Türkçe yazmakta idiler. Ne zamanki Şiiliği benimsediler Türkçe yerine Farsçayı kutsal bir dil olarak benimsediler. Zamanla Şiiliğin unutulması nedeniyle dilleri de Farsca olmuştur. Ancak Kızılbaş hükümetinin Türk dilli olmasıyla Türkçeyi Arapça ve Farsçadan daha işlek olarak kullandıkları bilinir. Mektup İran’da Türk kimliğinin boyutunu göstermesi açısından Türkçülük ve Türk Milliyetçiliğinin tarihi bakımdan oldukça önemli idi.

1632 yılında Türk Kızılbaş Safevi Devletinin şahı, Ali Bali adında bir tüccarı Venedik’e gönderdi. Ali Bali meblağı topladıktan sonra Türkçe ve Farsça iki makbuz yazdı. Ali Bali tarafından yazılan Türkçe alındı, çeşitli nedenlerden dolayı önemli tarihi bir belgedir. Bu belge, Kızılbaş döneminde Türk dilinin de fiilen tuğralı dil konumunda olduğunu; dış siyasi ilişkilerin ve diplomasinin yanı sıra, dış ticarete de kullanıldığını göstermektedir. Ali Bali alındısında dilimizi Türkçe adlandırıyor. Ayrıca belgede kullanılan dil ve kelimeler Osmanlı Türkçesinin aynısı olduğu dikkatlerden kaçmaz. Kullanılan dilin Anadolu ve aynı zamanda İranda kullanılması Kızılbaş ve Osmanlı Türklerinin aynı dil ve kültür alanına bağlı olduklarını göstermektedir.

Nasrullah Han Kahalı Aslan (1892-1938) Hamedan ilinin Decezin (Dergezin) ilinin Razen bölgesinin Kaha (Kahard) Türk kadın ve kızlarının köylerdeki yaşamlarını anlatan

Türkçe bir koşukta Türk kadın hakları folkloru ve toplum bilimi (sosyolojisi ve kadın çınları bakımından oldukça önemlidir. Bu çınlar gerçek bir halk hazinesi olarak önemlidir. Metin Doğu Türkçesi eski Türkçe ile yanaşı Anadolu ve Rumeli Türkçesinde de bulunur. Koşuk taktilo şeklinde 1974 yılında yayınlanmıştır.

Gazneli ve Salçukluların kraliyet ailesinin, sarayının ve ordularının dili Türkçeydi. Ancak bu dönemde Türkçenin sahip olduğu fiili resmi dil statüsü çoğu zaman sözlü kullanımla sınırlıydı. Kemal Atatürk'ün 1933 tarihli: "Dil, tarih kültür ve edebiyat alanında bir köprüdür. Uzmanlar bu konuda çalışmalar yapmalı ve bu köprüler tahkim edilmeli, bunların ayakta durması için çalışılmalı" şeklindeki tavsiyesi oldukça önemlidir.

Fransız seyyahı Jarden, XVII. yüzyılda İran'da tıp ve nücum ilimlerine önem verildiğini, matematik ilminin öğrenilmesiyle son bulduğunu belirtir. Daha sonra da, bütün Zakafkazya'da yegâne siyasi dilin Türkçe idi. Bu dilin İran'ın bütün batı vilayetlerinde ve hatta Hazar sahillerinde bile konuşuluyordu. Devlet sarayında bile başka bir dil konuşmazlar" der. Türkçenin saray hakimiyeti 1925 yılına kadar devam etmiştir. Pehlevilerin işbaşına gelmesinden sonra bu dile karşı düşmanca tavır sergilenmeye başlanmış ve tamamen yasaklanmıştır. Sanatçı kişiliği ile dikkati çeken Nasreddin Şah Kâcâr, Farsçayı ders olarak öğrenmiştir.

Gürcü Zeydan ise "İslam Medeniyet Tarihi" adlı yapıtında İran'da Dar'ülşifalarda tıp ve felsefe ilimlerinin tedris edildiğinden söz ederek, bu merkezlerin pedagojik faaliyetlerini birleştirdiklerini belirtir. Şamkazan'ın da bir eğitim kurumu olduğunu, rasathanenin aynı zamanda mektephane gereçleri evi, medeniyet ve maişet ocakları ve medeniyet evinden (Dar'ülsayada) ibaret olduğunu belirtir (Zeydan 1958,III:308). Tahran'da her birisi bin tümen başka bir deyiş ile ayyaşlıklarının parasını kadınların eğitime ayırmakla bu ölü halkın dirilmesine yardım edecek 100 kişi yok mudur?

Nadir Şah zamanında (1727) yılında Afganlı istilacıları ülkeden çıkararak yeniden Türkleri İran'a hakim kılmıştır. 1732 yılında Türk Hakanı Nadir Şah Afşar Haz Ali'nin türbesini restore ettirmiştir. Kubbesini, minarelerini ve revak cephesini yaldızlatmıştır. Afşar devletinin melûküş şuarası olan Neşe lakaplı Mirza Abad al-Rezzak Tebrizi Cihanshai'nin iki Türkçe şiiri vardır. Bunlardan birisi altın ve gümüş ile yazılmış olup ve Hz. Ali'nin türbesinin verandasının tepesine yerleştirilmiştir. Bu şiir Türkçe olan diğer şiirler gibi Nadir Şahın emri ile Afşar Hükümetinin resmi yetkilileri tarafından yazılmış olmasına rağmen tarihi, siyasi ve

Türkolojik bakımdan önemlidir. Ayrıca Afşar Devletinde Türk dilinin fiili resmîyetini ve Nadir Şah Afşar da Türk ulusal bilincinin varlığını doğrulamaktadır. Neşenin bu Türkçe kasidesi 28 beyitten oluşmaktadır. Şiirin dili Osmanlı lehçesinden etkilenmiş Divan Türkçesi temelinde olan Doğu ve Eski Türkçe geleneklerine sahiptir.

Üç ve dokuzuncu yüzyıllarda İran'da mektepler mevcut idi. Bu mekteplerde zedagan ve ruhani çocukları tahsil alırdılar (Varlık, Tahran 1384, s.89). Eldeki kaynaklar esasında bakıldığında dilin sistematik olarak öğretilmesi konusunda Şark ve Ortadoğu coğrafyasında Aysorilerin öncü oldukları görülür. Bu zamana kadar okullarda eğitim alınmıyordu. Okullar sadece saray eanları içindi. Hatta rivayete göre "Ebu Şirvan zamanında bir başmakçının biri çocuklarının okuması karşılığında ordunun tüm çekme ihtiyacını karşılayacağını söyler, ancak bu isteği kabul görmez". Aysorilerce "Suriye'nin Edes" adlı şehrinde Beş-üç yüzyıllarda "Debistan-ı İraniyan" adında bir yüksek okul Aysorileri kabul etmiş olan İranlılar tarafından yönetilirdi. Burada Aysori dini ile birlikte retorik, coğrafya, tabiat, nicüm, felsefe dersleri görülürdü. Sasani terkiibine dahil olan vilayetlerin o cümleden Kafkazın halkından Aysori dinini kabul edenler 6-5 yüzyılda bu mektebe kabul edilirdiler. Atropenata'd, özellikle Alban'da kilise teşkilatını genişletip onların nezdinde Aysori tahsil ocakları oluşturmak için çalışıyorlardı. Bu dönemlerde Albanya'da yeni yeni Aysori kiliseleri açılırdı. O cümleden Kah Revan'ın kadim Şeki mıntıkası ile kayıt ve Kum kentlerinde, Minkecevirde açılmış Aysori kiliselerini gösterebiliriz.

Bazı kaynaklarda verilen bilgilere göre "Debistan-ı İraniyan" kapatıldıktan sonra onun birçok üyeleri, o cümleden Mad'ın yöneticisi İbrahim kendi vatanına dönerek kilise mekteplerine öncülük yapmıştır. Tarihi olayların tahlilinden şu noktaya gelinir ki, Latin dili konuşulan Alban'da milli dilde yazmak için Aysori dilinde V. yüzyılda Alban alfabesi oluşturulmuştur.

Elbette kilise üslubunu güçlendirmek için yapılan bu çalışmalar Alban hükümdarı III. Vacgan da Aysori dininin yayılması için gerekli şartları oluşturmuştu. Çünkü Alban kilisesi onun hükümet kurması için çalışmakta idi. Sasanilerin sınıfsal silahları olan ideolojisi yıpranmış Mazdaizme karşı mücadele yürütüyordu. III. Vacgan'ın emri ile yeni kilise mektepleri inşa edildi. Kiliselerin artmasına paralel olarak kilise mektepleri de inşa ediliyordu. 5. yüzyılın ilk yarısında Alban hükümdarı Arsogan zamanında yeni mektepler açıldı. Bu okullarda öğrencilerin yemekleri ve harçlıkları verilirdi.

Musa Kalankatlı'nın salnamesinde 5. yüzyılın sonuna ait olan bir kent mektebi kaydedilir. Bu mektep Vacagan'ın emri ile Putperest ve Zerdüştü valideyinlerin çocuklarına Aysori ruhunda terbiye alabilmek için inşa edilmiş idi. Söz konusu okul Vacagan'ın yaşadığı kentte olduğundan O, sıkça bu okulu ziyaret eder, öğrencilerin ellerinde yazı levhaları ya da kitapları yüksek ses ile okumalarıyla meraklanırdı. Musa Kalankatlı'nın salnamesinde Arcak adlı bölgede başka bir okulun eğitim faaliyeti yaptığı kaydedilir.

Alban Aysori mekteplerinde eğitim ana dilde yapılmakta idi. Yazıda Alban alfabesi kullanılırdı. "Atropaten ve Alban dilleri eski Türk etnoslarının dilleri esasında yaranmıştır". Aysorilerde eğitimi okuma-yazma şeklinde gerçekleştirilirdi. Eğitim taklit ve ezbercilik metodu olarak kabul edilmişti. Terbiye vasıtası gibi merasim tedbirlerinin geçirilmesi dikkati çeker. Atropotena, günümüzdeki Cenubi Azerbaycan arazisini kapsıyordu.

Kül Tigin Abideleri'nin ve Aran-Alban tarihçisi Moises Horenski Kalankatlı ve dönemin yerli yazarlarının tasvir ettikleri "yuğ" merasimlerinin tahlilinden kadim Türk halkları sırasında vaktiyle terbiyevi önem taşıyan genel halk tedbirlerinin geçirildiği bilinmektedir. Yuğ merasimlerinde halk kahramanlarının vatan istiklaliyeti uğrunda gösterdikleri kahramanlıklar vatan ve halk sevgisi değişik şekillerde yansıtılmış. Gençlerde vatanperverlik duygularının, yiğitlik sıfatlarının terbiyesi, için vaktiyle bu merasimlerin büyük rolü olmuştur. Kadimlerde yuğ törenlerini yönetenlere "oyun babası" denmiştir. Kadim abidelerde ve bir sürü yerleşik dilli halkların dillerinde "oyun" sözünden alınmış "ov" kökünün "fikir, akıl ve maslahat" anlayışlarının karşılığı olarak kullanılmıştır. Bu bakımdan "oyun babası" kadim zamanlarda "fikir babası", "akıl babası" anlamında kullanılmıştır. Herhalde ki Alban arazisinde yaşayan kadim Türk halklarında "oyun babası" talim ve terbiye işleri ile de meşgul olmuştur. Alban'da Mehraniler zamanında (6 yy. sonları-7. yy önceleri) Zerdüşt mekteplerinin faaliyet göstermesini özellikle "Kerdman Mabedi"nin alî tahsil merkezi olduğu düşünülebilir.

Cemşid Han, Şeyh Ubeydullah'ın ayaklanmasını, yozlaşmış ve sahtekar bir dini liderin önderlik ettiği şariat yönetimini amaçlayan bir hareket olarak görürdü. Bunun sonucu olarak da bu eleştiri yazısına "Lanet Boyunduruğu" (Tiflis, 1915) adlı kitabında yer verdi. Bu kitabın ana konusu, Müslüman, Şii, Sünni, Hristiyan, Bahai hangi mezhep ve dinden olurlarsa olsunlar, kökten dincileri, din adamlarını, rahipleri, mollaları eleştirmek, ifşa etmek ve kınamaktır. Cemşid Han'a göre bu dini liderler, otorite, siyasi liderlik ve maddi güç kazanmak

için din'i siyaset ve devlet işleriyle karıştırıyor, aynı amaçla hile ve demagoji yaparak halk kitlelerini cahil bırakıyorlar.

IV-V. yüzyıldan beri varlığı ve komşu Türk halklarının dili ile karşılığı uzun yıllar boyu Azerbaycanlıların ana dilinin ve ana dilde tahsilin var olması halkın medeni gelişiminde Azerbaycan ana dilinin rolü inkâr edilir. Hatta İran Azerbaycan Türklerinin ana dillerinde eğitim almaları zorunlu görülüyor. Azerbaycan halkının ana dillerinde eğitim almalarıyla ilgilenilmiş, hatta bu dil üzere geliştirmek için zorunlu görülüyor. Söylendiğine göre Azerbaycan halkının ana dillerinde eğitim almalarıyla ilgilenilmiş ve hatta bu dil üzere geliştirmek için Türk halkları temsilcileri tarafından ileri sürülmüş yazı kuralları X-XI. yüzyılda Azerbaycan sözlerinin yazılmasında uygulama şansı bulmuştur.

İran'da en çok ve en iyi araştırılmış olan Halaçcadır. Türkiye'de bu konu ile alakalı olarak ilk bilgiler Haluk Tercan tarafından verilmiştir. Minorski'nin Azerbaycanın Türkçülüğü ile alakalı bir çalışması vardır. Ayrıca Bahterce (Belh civarı) Afganistan'ın kuzeyine doğru, İranî bir dildir. Buna mukabil Bahterce belgeler arasında Halaçların adı geçer. Afganlılarca Halaçça içerisinde Broheym dili konuşuluyor, İran anayasasında aynı zamanda 15-17. maddelerde çok dillilik öneriliyor. Ancak Halaçlar arasında karışık şekilde Tatların olduğu unutulmamalıdır. Halaçlar kendi ana dillerine hiçbir toplulukta görülmeyecek kadar yüksektir. Halaç köyünde köylüler kendi dillerini konuşmamaya yemin etmeleri ilginç ve istisnai tek örnektir.

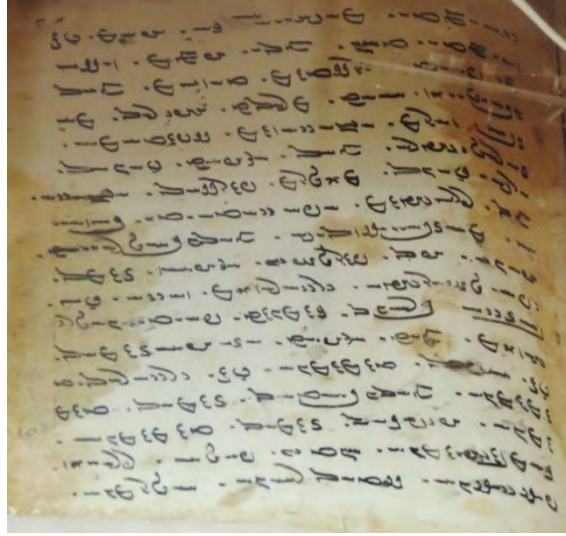

Zerdüşt Mektebi Öğrencileri

Azerbaycan'da Zerdüş mektepleriyle tahsil ocakları dikkat çeker. Bu mektepler ateşgahlarda ve kasmada, saraylarda yerleşirdi. Savad talimi için Arami alfabesinden ve Pehlevi yazısından yararlanılırdı. Azerbaycanın şimal vilayetlerinde Kafkas elifbasında Sasanilerin sonuncu siyasetlerinin sonucu olarak Zerdüş dinine karşı Asuriliğin yayılması için uygun zaman olmuştur. IV. yüzyılda Albanya devlet dinin ve Alban alfabesinin ortaya çıkışını hızlandırmıştır. İncil Alban diline tercüme edilmiş ve ana dilinden ders vesaiti olarak kilise mekteplerinde uygulanmıştır.

VII. yüzyılda Garp istilasından sonra Azerbaycan'da Zerdüş ve Asuri mekteplerine karşılık olarak tedricen Arap dili Müslüman mektepleri Aramice ve Alban alfabesinin karşılığında Arap alfabesi, sonra ise Arap harfleri esasında düzenlenmiş, böylece Arap alfabesine geçilmiştir. VII. yüzyıldan sonra Azerbaycan tahsil ocaklarında ders materyalleri Arapça ve Farsça yazılırdı. Bu da inkâr edilmez ki, inci sözler, ifadeler Azerbaycan öğrencilerinin kendi ana dillerinde kendi anlamlarında yararlanmaya başlanmıştır. Bu nedenle muallimler Arap ve Fars dillerini izah ederken yardımcı ifade vasıtaları gibi ister istemez ana dilinden yararlanmaya mecbur olurdular. Bu nedenle bu zaman Azerbaycan dilinin (Türkçesinin) eğitimde yararlanılmaya başladığı söylenebilir. Öğrenciler Arapça ve Farsça sözlerin anlamlarını defterlerine ya da kitaplarının haşiyelerine yazıyorlardı. Özel eğitim alanlar ve mütalaa görevlileri de bu şekilde yapıyorlardı.

VII. yüzyıldan sonra Azerbaycan eğitim ocaklarında ders materyalleri Arapça ve Farsça yazılırdı. Bu da inkâr edilmez ki, inci sözler, ifadeler Azerbaycan öğrencilerinin kendi ana dillerindeki anlamlarında yararlanmaya terk edilirdi. Bu nedenle muallimler Arap ve Fars sözlerini izah ederken yardımcı ifade vasıtası gibi ister istemez anadilden (Türkçeden) yararlanmaya mecbur kalırdılar. Bu nedenle bu zamanda Azerbaycan dilinin eğitime dahil edildiği söylenebilir. Öğrenciler Arapça ve Farsça sözlerin anlamlarını defterlerine ya da kitaplarının haşiyelerine yazıyorlardı. Özel eğitim alanlar ve müteaalaa yapanlar da bu şekilde yapıyorlardı.

Zerdüşt Kitabı Avesta'dan Bir Sayfa (Dr. Enver Uzun Arş).

İslam öncesinde dahi İran ve Turanlıların ortak bir devletleri dahi olmuş, sonraki her dönemde yönetimler genelde Türklerin elinde olmuştur. Parsilerden önce bu coğrafyada Aryalılar var idi. Onlar MÖ. IX. yüzyılda İran coğrafyasına gelmiş, MÖ VIII ve VII. yüzyıllarda şekillenmeye başlamışlardır. Onlar medeniyet açısından Perslerden kıyaslanamayacak kadar ileri düzeyde idiler. Türklerin İslamiyeti kabul etmeleri sonrasında bu dinin koruyuculuğunu yapmışlardır.

Azerbaycan yazısı için Fars dilinin Arap grafikaıyla imlası esası götürülürdü. Geçmiş asırlardan bize kadar gelip haşiyelerde vesairleri arasında zor sözlerin tercümesi olan el yazmalarına arşivlerde rast gelmek olasıdır. Zor olan Arapça ve Farsça sözleri üzere medreselerin şifahi tercümelerinin öğrencileri tarafından yaddaş (not) defterlerinde yazıya geçirilmesi tecrübesi Azerbaycan'da git gide iki dilli ifadelerin tertibi şeklinde tekmilleşmiştir. Bu ise Azerbaycan dili yazısının olgun hale gelmesiyle sonuçlanmıştır.

Elbette alfabe sistemi V. yüzyılın öncelerinde icat edilmiş idi. 6-5 yüzyılda Azerbaycan'ın kuzey eyaletlerinde yazı için Runik alfabenin (kadim Türk alfabesinin) kullanılmış olduğu kabul edilir. Fakat bu alfabenin eğitimde kullanıldığına dair elimizde somut bir belge henüz yoktur.

VII. yüzyıldan başlayarak Azerbaycan'da Zerdüşt ve Aysori mekteplerinin yanında geçici olarak Arapça eğitim veren Müslüman mektepleri açılmaya başlandı. Bu okullarda Arami ve Alban alfabeleri yerine Arap alfabesi kullanılmaya başlanmıştır. Bunun sonucunda da İran Türkleri Pehlevi ve Alban yazısı Arap yazısı yerine Arapçayı kullanmaya başladılar.

Arapça kısa zaman içerisinde okuma ve yazı dili oldu. Söz konusu coğrafyada Arap dili popüler dil haline geldi. Bu yüzyılda Azerbaycan aydınları o cümleden İsmail Yestar (Alizade Bağçabani) ve Ebu Elkabes gibi edipler Arap dilinde bedii ve ilmi eserler yazmışlardır.

İran cemiyetinin ve tefekkürünün değişmesi özellikle de siyasi yönden gittiğinden oldukça dikkat çekici bir durumdur. Matbuattaki çoklu kitaplar, gazeteler ve dergilerin neşri, muhtelif cemiyet ve encümenlerin teşkili İran cemiyetinde olan siyasi değişikliklerin bariz bir nümunesidir. Bu değişimlerin süreti ve matbuatı siyasi, medeni ve ictimai bakımdan bu siyasi medeni içtimai bakımdan bu siyasi değişikliği desteklemeye ve tebliğ etmeye sevk eder.

"İlk Müslüman abidesi mekteplerde savad tebliği için "ebcet" usulü tatbik edilmiştir. Bu usule göre her şeyden önce dilin tüm ses sistemi ile tanış etmek ve bütün sesleri muayyen bütün terkinde (ses birleşmeleri şeklinde) öğretmek nazarda tutulmuştu. Bu amaçla Arap dilinin ses sistemini ifade eden harf ve harekeler elifba şeceresi esasında sürekli olarak sekiz bölüme ayrılmıştır. Her bölümdeki harflerin sırasına geçici olarak ses birleşmeleri meydana gelmiştir. Bu ses birleşmelerinden düzeltilen ayrı ayrı "sözler" "ebced" kelimeleri adlandırılmıştı. Ebced kelimeleri aslında Arap alfabesi, bütün ses-harf sistemini kendisinde toplayan şarti sözlerdir. Müslüman mekteplerinde okuma-yazma eğitimi söz edilen şeraiti sözlerin öğretilmesiyle başlıyordu.

Böylece Arap dilinin ses-harf sistemiyle tanış olmak için öğrencilerin dikkatleri sadece sekiz şarti sözlerin ses-harf terkihi üzerinde merkezleşirdi. Ebced harflerinin okunuşu sestem harfe prensibi esasında mecellama (risale) kuralı ile öğretilirdi. Bu kurallar sonradan tahrif edilmiştir. Öyle ki, "ebced sözcükleri" sadece harf terkibine göre mecelle öğretilmiştir. Bu da harf usulü ile sonuçlanmıştı".

Araplar istila ettikleri ülkelerde hakimiyet kurunca doğal olarak da İslam dininin yerleşmesi için büyük gayret göstermişlerdir. Bunun neticesinde İslâmı benimseyen kitleler sayesinde Arapça da kabul görmüştür. İslam Dini öğretilerinin benimsetilmesinde Arapçanın kullanılması Arapçayı popülerleştirmiştir. Böylece de Arapça okuma ve yazma dili olarak sosyal yaşamdaki yerini almıştır ki, bu durum İran Türkleri için de geçerli olmuştur.

VII-VIII. yüzyıllarda yakın Şark ülkeleri, o cümleden Türkiye, İran ve Azerbaycan da dahil olmak üzere Arap işgaline maruz kaldıklarından yazı dilleri Arapça oldu. XIV. yüzyıllara kadar Arap dili Küfi, Nesih, XIII-XIV. yy da tugi, rika, gubar, gırma, seyar, icazet, divani, bahar

sümbülü, gülzar, seceri, eftabi, hilalî, servi... vb. Katran Tebrizi Fars dilini Deri lehçesinde ilk yazan şair olarak bilinir.

"Yedinci yüzyılın sonlarından başlayarak feodalizm münasebetleri genişledikçe sınıfsal mücadele ile birlikte teoloji alanında ideolojik mücadele de gerginleşmiştir. X. yüzyılda Ebu'l Hasan Yakub bin Musa, Seyid bin Elbardağı ve Ahmed bin Selim'i Tebrizi gibi alim ve ideologların ortaya çıkışları dikkat çeker. Bu siyasi ideolojinin gelişmesi IX-X. yüzyıllarda özel bir güç oluşturarak medeni hayat olunca da sosyal ve ilmi düşünce sahasında büyük yükseliş ve değişikliklere zaman yaratmıştır. X. yüzyılda Arap dilinde yazılmış bazı eserlerde olayların ızahında mantığın esas alınması düşüncesi, öylece de mevcut sosyal kayda ve kanunların tarihi şartlara göre yenileştirilmesi aydiesinin tebliği görülür. Orta asır yakın-şark halklarının eğitim tarihlerinde bu akımın taraftarları "meciddün (yenileştirenler)" adlanmıştı.

"VIII. yy. öncesinde Azerbaycan'da mescid ağı genişlemeye başladı. Mescidlerde toplanan halka Arap Farslarınca Kur'an kıraat ettirilirdi. Aile, melek, cinayet ile alakalı kurallar şerh edilirdi. Tüm bu durumlardan çıkabilmek için insanların bilgiye ihtiyacı var idi. Bunun için de özellikle Arap alfabesi ve dilini bilmeleri gerekli idi. Mescidler nezdinde "mektep" ya da "ketab" adıyla şimdiki eğitim merkezlerinin oluşturulmasına neden oldu. Mescidler aslında Müslümanların ilk maarif ocakları idi. Mescid mekteplerinde Arap dilinin ses-harf sistemi tedris edilirdi. Kur'an metinleri esasında Arap dilinin öğretilmesine çalışılırdı. Arap hilafetine dahil olan ülkeler gibi Azerbaycan'ın da devlet dili Arapça sayılırdı. Buna göre de mescid mekteplerinde eğitimin Arapça yapılması, Arap ve Arap yazısının tebliği mecburi idi".

Yüksek eğitim kurumlarında eski eğitim şekli ("imla", yeni şekli ile "münazara", "şerh etme") usulü ile gerçekleştirilmiş idi. Eğitim üzerindeki bu değişikliklerin bir sonucu olarak X. yüzyıldan itibaren alî eğitim ocakları mescitlerden ayrılarak tedricen yeni tarz yüksek eğitim kurumları "medreseler" meydana getirilmiştir. Orta asır kaynaklarında kaydedilmiş ilk medreseler X. yüzyıla aittir. Nişabur Şehri'nde açılmış "Beyhakiye (935)" ve "Saadediye (938) Medreseleri buna örnek gösterilebilir.

Azerbaycan dilinin ilk yazılı örneklerinin eski olduğu Türkçe İlk sözlüğün eski Safevi döneminde çıkarıldığı Türkçe sözler ilk kez Safeviler zamanında Türklerden öğrenilmiştir. Moğol ve İlhaniler dönemlerinde dünyanın en büyük üniversitesi Kazan Han zamanında oldu. Üniversite kompleksi otuz bin evden oluşuyordu. Esasen eğitim dini tebligat amacıyla erkek öğrenciler tarafından 1960 yılına kadar öğrenildi. Çünkü kızlar mollalık yapamazlardı. Safevi

döneminin sonlarından günümüze kadar var. Öğrenilmesi kolay olsun öğrenilenler şiir şeklindedir. Bu kısır döngü halen devam ediyor. Esasen halka Farsçayı öğretmek için çocuklara şiir şeklinde ve "nisap" diye anılan bir metot ile öğretilirdi ki, 1000'e yakın "nissab" mevcuttur.

Yakın ve Orta Şark Türk halklarının yarısı için XX. yüzyılın öncelerine kadar Arap alfabesi kullanılmıştır. Türk dilleri üzere müşterek leksika ve vahidler denilebilir ki aynı orografi esasında yazılmıştır. Buna göre X-XI. yüzyıllarda Türk dillerinden biri gibi Azerbaycan yazı dilinin bazı örneklerini ve yazı tecrübelerini o dönemden Türk halklarının temsilcileri tarafından ortaya atılmış eğitim vasıtalarında, lügatlerde araştırmak olasıdır.

Orta yüzyıllarda lügat kitapları dil eğitimi için düzenlenirdi. Bu kitaplar "esma" adlandırılırdı. Bunlar dilimizin ilkyazı tecrübeleri ve yazı örnekleri bakımından belli bir tesir bırakmak olasıdır. Buna örnek olarak Mahmut Kaşgarlının meşhur "Divan-ü Lüg'at-it"ini gösterebiliriz. (m.s.2) Kaşgarlı bu yapıtında Arap alfabesine kadar Türk dilinin varlığını göstermiştir.

Dilimizdeki birçok sözün Arap harfleriyle okunuşunda vaktiyle değişerek çağdaş şeklini almıştır. Buna örnek "ocak" ve "beylik" sözlerinin Türk dillerindeki ocak ve bellek formlarını gösterebiliriz. Sesli harflerin harfler vasıtasıyla ifade edilmesi uygulamasının orta asır klasiklerinin el yazmalarının metinlerinde görülür. Aynı kural Arap harfleriyle yazılan Azerbaycan dilinden şimdi de yararlanılır. "acak (ocak), belek (beylek), elşamak (eyleşmek) açmak (ayılmak) gibi Türk sözlerinin, o cümleden birçok Azerbaycan sözlerinin orijinal söyleniş şekli (m.53). Divan-ü Lüg'at it Türkteki metinlerin yazı kuralları tecrübesi gecen asırdan tertip ve neşrolunmuş ilk ana dilli dersliklerinin eğitim çalışması dersliklerinde aynısıyla uygulanır. Dersliklerde "ya" sesi olan "zibil" ve "kaz" sözleri Divan-ü Lügat'it Türk kitabındaki, metinlerin yazı kuralları tecrübesine esasla "zebil" ve "kaz" şeklinde verilmiştir. Reşidbey Efendizade'nin dersliklerinde bunun gibi durumlara rastlanır.

H. 457 (1064-1065) yılında Bağdat şehrinde tesis edilmiş olan "Nizamiye Medresesi", XI. yüzyılın en meşhur Müslüman alî tahsil mektebi olmuştur. XII. yüzyılda Demeşk ve Bağdat'ta 30 medrese eğitim veriyordu. Bu medreselerde Azerbaycan ve yakın şark ülkelerinin de öğrencileri eğitim almışlardır. Nizamiye Medresesi'nin pedagoji bölümünde Azerbaycan aydınları da ders almışlardır. Nizamiye medresesinin ilmi kütüphanesini filolog Hatip Tebrizi (1108-1030) kurmuştur. Bu medrese Azerbaycan'ın görkemli medreselerinden birisi idi.

XI. yüzyılda Azerbaycan'dan başlayarak Ebunasr Şirvani ve bir kısım Şirvani'nin öncülüğünde hankahlar şebekesi güçlendirilmiş bunların birçoğu yüksek eğitim ocaklarına dönüştürülmüştü. Bu dönemde Fars dilini öğrenenler için "Katran Tebrizi tarafından ilk Fars dili lügati hazırlanmıştır". Orta asır mekteplerinde denilebilir ki, "kalem asma" adıyla Fars dili öğretilirdi. Bu fenni tedris için lügat kitaplarından derslik gibi yararlanılırdı. Bu bakımdan Katran Tebrizi'nin lügati asma fenni üzerine yazılmış ilk Azerbaycan ders kitabı hesap edilir. Ayrıca Tebrizi'nin edebiyata dair yazmış olduğu edebiyat kitabı uzun süre medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Katran'ın bu lügati daha sonra Esadi Tusi tarafından "Kitab-ı Şair Katran", Cemaleddin Hüseyin İncü "Ahmed Kesrevi, E. Hukuki "Ferheng-i Katran", Katip Celebi "Tefasir Fil- Lügetil- Furs", Mehemed Ali Terbiyet "Tefasir", Sovyet İran Edebi Alakalar Cemiyeti ise "Lügati Fars"...vs. şekillerinde okuyuculara sunulmuştur.

XII. yüzyılda Azerbaycan'da yüksek eğitim almak için bireysel eğitim sisteminden geniş şekilde yararlanılırdı. Bu yüzyılda Azerbaycan'da medrese eğitimi almış aydınların sayısı artmıştı. Melik'ül Şüera Ebül-Üla Gencevi, Felek Şirvani, Hakani Şirvani, Mehseti Gencevi, Nizami Gencevi gibi meşhur edipler ve muallimler yetişmişti. Azerbaycan'da medrese eğitiminin gelişmesi aynı döneme denk gelir. Bu dönemde medreseler esasen Marağa, Nahcivan, Gence şehirlerinde toplanmış idi. Nahcivan medreseleri özellikle Atabey Şemseddin medresesi daha çok tanınmış idi. Nahcivan medreselerinde talim terbiye işlerinin pedagoji metoduyla çerçeveye alınmasına ve beşeri ilimlerin de tedrisine de ilgi gösterilmiş idi. Bu devirde Azerbaycan'da mektep eğitiminin tematiksel gelişim seviyesini gösteren bazı emarelerden birisidir.

XII. yüzyılda kurulmuş olan "Ehvan Su Sefa (Sefa Kardeşler/ Arınmış Kardeşler) Cemiyeti" Azerbaycan'da da faaliyet göstermiştir. Bu aynı zamanda İran'da okullaşma düşüncesine atılan ilk adım idi. Zira cemiyetin amacı felsefe ve matematiği birleştirmek idi. Derneğin düşüncesinde mekteplerde tahsil sisteminin değiştirilmesi vardı. Buna göre de tahsil eğitimi hesap talimi ile başlamalıdır. Bu konuda yazılmış olan 4 ciltlik "El Hayat" kitabının 3 cildinde "hesap, bütün ilimlerin anasıdır. Öğrenci hesap ilmini bilmez ise hiçbir ilmi anlayamaz" (s.100). "Ehvan su Sefa" Cemiyeti pek çok yerde olduğu gibi Azerbaycan'da da etkisini göstermiştir. Özellikle Nizami'nin "Hüsrevi Şirin" mesnevisinde bu izleri görmek olasıdır.

Farklı kişilerce farklı yerlerde eğitim veren ilmi tedris evleri oluşturmaya başladılar. Bu evlerde ferdi şekilde felsefe ve matematik üzere ders verilmeye başlar. Bu durum okullaşma yönündeki ilk adımlar olarak kabul edilebilir. Bu bağlamda orta yüzyıllarda şarkta "Şeyh İşrak" adıyla tanınan Şahabettin Söhreverdî'nin Marağa'da açmış olduğu eğitim evinde Söz konusu bu evlerde "Ehvan su Sefa" cemiyetinin tatbik ettiği hususlarda, "el hayat" ilimleri adı altında felsefî ve fennî ilim tahsili tedris edilirdi. Söhreverdî, "Telviyat", "Müterihat", "Lemahat", "Elvah Emadi", "Heykelu'l Nur" ve "Hikmet Eşrak" adlı felsefe yapıtlarını dünyaya tanıtmıştır. O, varlığı idealistcesine izah ediyor, Platonizm ile Zerdüşť felsefesinden yeni bir siyaset arzusu yarı materyalist, yarı idealist bir felsefe meydana getirmiştir.

11. yüzyıldan itibaren gelişme göstermeye başlamış olan ilim ve maarif faaliyetlerinde medreselerin önemli bir rol oynamış olduğu görülür. Şüphesiz bundaki en ciddi ve etkili yolu M. Tusi'nin kurmuş olduğu rasathanenin Marağa Rasathanesi'nin etkisiyle ortaya çıktığı belirtilir.

Zamanla bu eğitim evleri geliştirilerek XII. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren adıyla Gence ve Şamahı'da "Dar'ül Kitap İlim Araştırma ve Tedris Merkezleri" oluşturuldu. "Tebriz'in güney batısında Kazan Han inşa ettirdiği Kazaniye şehrinde Şafeiyye ve Hanefiye medreselerinin yanı sıra kütüphane bir de rasathane inşa etmiştir". Şamkazan'daki rasathane diğerlerine farklı olarak aynı zamanda mektep hane gereçleri evi, maişet ocağı şeklinde bir medeniyet evi konumunda idi. Ve bu medeniyet evi "dar'ül saya" şeklinde ifade ediliyordu.

"Azerbaycan'da eski eğitim işine son verilmesi düşüncesi güçlendi: Bunun sonucunda da Azerbaycan-Türkiye, Tiflis, Erivan, Bakü ve Mohaçkale alakalar her geçen gün daha da güçlendi. Bu alakalar her ülke için oldukça olumlu olmuştur. Bu ülkelerde eğitim alan yüzlerce genç bir süre sonra İran Azerbaycanına geri döndüler. Bu aydınlar arasında Mirza Kazım Askerzade, Mirza Hasan Tebrizi (Rüşdiyye), Hacı Ali Ahund (Rüşdiyye'nin ağabeyi) gibi muallimler, görkemli pedagoglar D. Uşinski, Azerbaycan mütefekkeri Mirza Fethalli Ahundov'un yeni pedagoji eğitimini Azerbaycan'da tedris ediyorlardı.

Tesadüfî değildir ki, yıllarca edinilen pedagoji tecrübesini Kafkasya'da sınavdan çıkaran M. C. Rüşdiyye, Azerbaycan'daki, bütünlükte İran'daki yeni tip okulların ilk banisi olduğundan "İran Maarifinin Atası" şeklinde meşhur olmuştur. O, uzun bir sefer sonrasında doğma yurdu Tebriz'e gelerek Yeni tipli bir okul kurmak için konuya ilgi duyan aynı görüşteki arkadaşlarıyla istişarelerde bulunmuştur". Şu çok önemli bir meseledir ki, ne "Aleminisvan"

jurnalı, ne de "İşık" gazetesi kızlar mektebi kadar kızlar arasında ciddi bir maarif hareketi yaratamadı.

Medreselerin sayı ve keyfiyet bakımından ciddi bir gelişme göstermesi aynı zamanda XII. yüzyıl öncesinde Azerbaycan ilmi pedagoji siyasetinin doğuşunu hazırlamıştır. Tahminen 1220-1222" yıllarında Yakut İbn Abdullah er-Rûmi vel Hamavi (1179-1229) "Mö'çem el Bolddan" adlı yapıtında Nahcivan ve Gence kütüphanelerinde bu tedristen haber verir. Büyük Azerbaycan şairlerinden Nizami'nin de büyük bir olasılık yapıtlarını yazmak için Gence kütüphanesinde matematik, Felsefe, edebiyat, tarih ve tabiat ilimlerinden ders almış olduğu düşünülür. Eğitime duyulan merakın günden güne artmasıyla nicum, matematik ve felsefelerine merak duyan alimlerin ve medreselerin sayısı artmıştır.

İran ve Kafkasyada Türk dilinin yayılması ve yerleşmesini temin eden Türk güçleri ve iskanları, uzun asırlar esnasında tedrici bir şekilde ve tabaklar şeklinde gerçekleştiği için muhtelif Türk şubelerine mensup boylara bazen birbirleriyle, bazen muhtelif yerli unsurlar ile karışması sonucu, muhitin özelliklerinin de tesiri ile Gence, Karabağ ile Tebriz, Erdebil ve Urmiye şiveleri birbirlerine az çok farklılık göstermektedir (Köprülü, İA,1979, II:121).

12-13. yüzyılda Tebriz 400 den çok muallim ve 700'den çok öğrencinin eğitim gördüğü "Darülfünun (Dar'ül Şifa)" vardı. Marağa akademisi (Darülfünunu) ise "Rasathane" adıyla faaliyette bulunmuştur.

Hayriye cemiyetleri nezdindeki medreselerde ise devlet başkanlarının himayesi altında faaliyetler sürdürüyorlardı. Bazı kütüphanelerde tıp ilminden mülahazalar yapılıyordu. Büyük Türk alimi Prof. Fuat Köprülü, söz konusu "rasathanenin inşasına h.657 yılında başladığını; Bizans'tan birtakım gençlerin buraya gelerek buradaki astronomi ile ilgili yapıtları Farsçadan Yunancaya tercüme ettiklerini belirtir." Marağa'da rasathane ile bir de kütüphanenin kurulduğu, Orta yüzyıllarda medeniyet merkezi sayılan Bağdat, Şam ve Musul şehirlerinden buraya katipler gelirdi. Tarihçilerin kayıtlarına göre kütüphanede bulunan kitap sayısı 400. 000'den fazla imiş".

XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Arapça sözcükler bilimsel ve dini yapıtlarda işlek şekilde kullanılmaya başladığı görülür. Zamanın akışında gelenekselleşen bu anlayış Horasan'dan İran'ın merkezine, oradan da İsfahan, Şiraz, Hamedan gibi şehirlere yayılmıştır. Küçük

değişmelerle Timurlular devrinin sonuna kadar ayakta kalan bu devir şivesine "İrak şivesi" ya da "İrak Mektebi" denilmiştir.

Medreselerde dini bilimlerden ziyade pozitif ilimlere öncelik verilmesinin sonucunda medeni anlamda gözle görülür ciddi gelişmeler görülür. "XIII. yüzyılda Marağa medresesinde nücüm ilminin yanı sıra matematik ve felsefe dersleri çok önemseniyordu. Bu nedenle bu ilim ocaklarına sadece medrese demekle gerçekler tam yansıtılmıyor. Bu dönemlerde medreseler adeta birer akademi hesap edilirdi".

XIII-XIV. yüzyılda Sultaniye tahsil ocakları İran Azerbaycan'ında Urumiye, Erdebil, Marağa şehirlerinde ciddi bir yayılma gösterirken, aynı zamanda Kuzey Azerbaycan'ın Şirvan, Gence, Beylekan, Bakü, Şeki, Nahcivan şehirlerindeki medreselerde birçok aydın bilim adamı yetişmiştir.

İran, değişik halkların oluşturduğu bir etnik mozaiktir. Bin yıldan beri bu coğrafyada Türk dilli Harzemşahlar, Atabeyler, Gazneliler, Selçuklular, Safeviler, Kaçarlar hakimiyette olmuşlardır. Buna rağmen Farsların dışında kalan diğer etnikler yok hükmünde görülmüşlerdir. Farsların dil ve medeniyeti diğer etniklerin dil ve medeniyetlerinin üzerinde görülmüş, Farsların dışındaki halklar kendi ana dillerinden mahrum edilmişlerdir. Siyasilerin bu olumsuz yaklaşımı Fars aydınlarınca da desteklenmiş, İran'da yaşamakta olan halkların, o cümleden Azerbaycanlıların kendi dillerinde yazıp, okuma istekleri etnik milletçilik, bölücülük olarak nitelendirilmiştir. Halbuki bu art niyetli görüşlerin tam tersi bir algılayış ile bu halklar İran'ın milli kimlik duygusuna saygılıdır. Büyük şair Şehriyar ana diline duyduğu sevgi ve yaptığı katkıdan hiç de aşağı kalamayacak şekilde Fars diline inkar edilemez derecede katkıları olmuş olması buna en güzel örnektir. Şüphesiz Şehriyar "Haydar Babaya Selâm" şiiri ile Azerbaycan şairlerinin kesilmiş soluğuna can vermiş, Türkçeyi Farsçanın karşısında varlığını tartışılmaz ve inkar edilemez şekilde ortaya koymuştur.

Her ne kadar İran'da Türk dilinin varlığı Safeviler dönemiyle ilintili gösterme çapalarında olsa da İran coğrafyasında Türkçenin serüveni binlerce yıl öteye kadar uzanır. Çift dillilik milli kimliğin korunması, milli şuurun gelişmesinin önünde en büyük engeldir. Bu nedenle Cin filozofu Konfücyüs'a sorulan "hakimiyete gelseydiniz ilk olarak ne yapardınız? Sorusuna filozof şu cevabı verir: - " İlk olarak dili tek bir dil haline getirirdim" demiştir. Zira, dil, etnik kimliğin ifade unsurudur. Meşhur Midiya dili Türk dilinin öncüsüdür. Daryuş zamanında üç dilde yazılmış mihi levhalarda Midiya dili önemli bir yer tuttuğunu söylüyor.

Safevi dönemi Fransız seyyahlarından Chardin, Türkçe'nin tüm İran bölgesinde hakim bir dil olduğunu kaydeterek şöyle yazar: "Türkçe ordu ve sarayın resmi dilidir. Burada bilhassa büyüklerin yaşadığı evlerde, hem hanımlar ve beyler arasında konuşulan dil Türkçedir. Bu hususiyat tüm hanedanın bu dili konuştuğu, ana dili Türkçe olan Türkmenlerin yönetimde olmasıydı (Langlés 1811 (IV/238). Bir diğer Avrupa kaynağında ise Şah İsmail döneminde Türkçenin tüm dini çevrelerce dini etkinliklerde olduğu gibi, askeri, adli ve siyasi yazışmalarında kullanılmış olduğunu, Farsçaya rağbet gösterilmediğini belirtir (Jackson 1986, 6/949/950).

Avşarlar döneminde Türkçeye çok az da olsa yer verilmiş olması dikkati çeker. Genel anlamda yaygın bir anlayış olmasa da devlet yöneticilerin, Terzi Afşar'ın Divanı'nda Afşar Türklerinin şahıs isimlerini içeren bir şiir ve bir mensur bölüm bulunmaktadır. Bunlar, 17. Yüzyıl Afşar Türklerinin geleneksel ve milli isimlendirme kültürünü ve Urmu halkının şahıs isimlerini belgelemesi açısından oldukça önemli ve değerlidir.

Kaçar Hanedanı zamanında Türkçenin kullanılmasında daha istek ve cesaretli olunmuştur. Devlet erkanında ve edebiyatta Türkçe kullanılmaya başlatılmıştır. Kacar Şahı Fethalli Kacar, hakanlığı sırasında Türkçeyi devletin yazılı toplantılarında, sadrazam adama buyruklarında yabancı temsilciler ile yapılan anlaşmalarda... vb Türkçe kullanmıştır. O'nun döneminde Özbek Türkçesi ile birtakım kitaplar yazılıp yayınlanmıştır. Ayrıca birçok şiirde Türkçe yazılmıştır.

Kaçar Dönemi Medresesi Öğretmen ve Öğrencileri Toplu Halde.

Kaçar Hanedanı döneminde Türkçe emirler verilmiş, Türkçe devletin yazı dilinde bizzat kullanılmış, sadrazam atamalarında yabancılar ile yapılmış anlaşmalarda Türkçe kullanılmıştır. Söz konusu de Çağatay lehçesinde birçok Türkçe kitap yazılmış ve yayınlanmıştır. Fatallı Şahın Türkçe yazışmalarında Türkçeye yer vermesi onun bu dile verdiği değeri göstermektedir. İran'ın Meşrute Devrimi, Türk Kaçar devletini devirmeyi ve İran üzerindeki Türk siyasi egemenliğine son vermeyi amaçlayan bir hareket olarak dikkati çeker.

Meşruteçilerin gözünde Tebriz Mücahitleri, sadece Türk Kaçar devletine karşı iç savaş çıkarmak bir araç ve piyon olarak görülüyordu. Ancak Türkçülüğü benimseyip Meşruteçilere karşı eğilimler gösterdiklerinde, gözden çıkarılabilir hale geldiler ve ortadan kaldırılmaları gerekti. Ancak Taşnak yanlısı Azerbaycan Tarih Yazımında bu ikinci Türkçü evre büsbütün gizletilip sansürlenmiştir.

1284 yılında vefat etmiş olan Purboha Câmî, Moğol olup, Moğuliye şiiri ile tanınmıştır. Bu şiiri Türk-Moğol dilbilimi ve sosyolojisi ile tarihi açıdan önem taşımaktadır. Purboha şiirinde Moğol – Türk İlhanlı dönemi ekonomik, adli, tüzel, askeri, sivil, posta v e ulaştırma, yol idaresne, sosyal yaşam v, kültür ve geleneklerine dair çok sayıda Türkçe ve Moğolca kelime ve terime yer vermiştir. O'nun ilk bilimsel yayınlardan 1956 yılında Minorski tarafından yapılmıştır.

Azerbaycan Sarab (Sarav) Şehri'nde doğmuş olan Kasım Envar, XIV. yüzyılın mistik ve Sofu şairlerindendir. Çoğu Farsça olmakla birlikte, Türkçe, Gilekçe ve Arapça dillerinde de koşuklar yazmıştır. Kasım Envar (1355-1443), XI. yüzyılda, Azerbaycan da dahil olmak üzere, günümüz İran ve Türkilinde Türkçe eserler yaratma geleneğini sürdürmüş olanlardandır. O'nun Türkçe koşuk ve mülemmaları Çağatay Türkçesinde olup, dönemi Türklerinin toplumsal kültürünü, yaşam biçimini, bireysel davranışlarını, geleneklerini ve inanç sistemlerini yansıtmaları nedeniyle önemlidir. Şu ana dek Kasım Envar'ın Türkle koşuk ve karmaklarının tamamı yayınlanmamıştır. Daha önce Türkçe olduğu bilinmeyen veya yanlışlıkla Gilekçe-Farsça olduğu sanılan birkaç Türk-Farsça koşuğu olduğu tespit edilmiştir.

Zeynel Han'ın Türkçe mektupları, Türk askeri-siyasi tarihi, Türk dilinin devlet ve resmi dil olma tarihi, Türkçe düzyazı tarihi, dönemin Kızılbaş ile Osmanlı Divan Türkçesinin aynılığı açısından önemlidir. Zeynel Han'ın Türkçe mektupları, 13 Kasım 1625'ten 3 Temmuz 1626'ya kadar Bağdat kuşatması sırasında Osmanlı ordusunun komutanı Ahmed Hafız Paşa ile yaptığı çok sayıda yazışmanın bir parçasıdır.

Hanlarhanı Abdurrahim Han (1556-1627) Hindistan'daki sevilen ve birçok dalda eğitim ve becerisi olan bu şahıs aynı zamanda bir astrolog devlet adamıdır. O, Hamedan İli ve çevresini kapsayan Türkilinin güneyi bölgesindedir. Abdurrahim Han atalarının dili Türkçeyi biliyordu. Pek çok Türkçe eseri bugüne kadar bulunamamıştır.

Hafız Ahmed Paşa'nın mektupları vakur ve saygılı bir üslupla yazılmış olup, Müslümanlar arasında kan dökülmesini önlemek için üst düzey yetkililerin akıllı davranmasının, barışçıl olmanın, yardımseverlik göstermenin önemine dair değerli dersler ve öğütler içermekte, aynı zamanda onların ahlaki yönetim ve siyaset yapma görev ve sorumluluklarını vurgulamaktadır.

Nadir Şah'ın Gök Künbette ki yataının onun emri ile yazılmış olan Türkçe koşuğu vardır. Aralık 1806'de Fetheli Şah, Mirze Mehemed Şefi Mazenderani'yi Kaçar devletinin başbakanı olarak atayan bir ferman yayınladı. Bu ferman Türk dili ve Çağatay lehçesiyle yazılmıştır. Türk dili, Kaçar dönemi de dahil olmak üzere İran'ın Türk tarihi boyunca her zaman de fiili resmi dil konumuna sahip olmuştur. Çağatay lehçesiyle yazılmış olan bu ferman gibi benzer başka birçok belge, Türkmen lehçesiyle birlikte Çağatay lehçesinin de bu dönemde kullanıldığına dair bilgiler mevcuttur. Fetheli Şah Kaçar'ın başbakanı atama yetkisini Çağatayca çıkarması, ayrıca bu Türk hakanın Çağatayca'ya özel bir ilgisi olduğunu göstermektedir. Bu ilginin nedenleri şu şekilde açıklanabilir: Çağatayca Türkler için ortak ve prestijli bir dildi, Kaçarlar Çağatayca yazarak Türkistan'la olan soy bağlarını vurguluyorlardı ve bunu da kendi yönetimlerine siyasi meşruiyet kazandırmak için bir araç olarak kullanıyorlardı.

Fethalli Şah Muammet Kaçar 1807 yılında Napoleon Bonoparte arasında düzenlenmiş olan "Finkenstein askeri anlaşmasını anlaşmasında Türkçenin resmi bir dil olarak uluslararası anlaşmalarda kullanıldığının bir göstergesidir. Kaçar döneminde de Türkmen ve Çağatay lehçelerinin yanısıra Osmanlı lehçesinin resmi bir dil sıfatına sahip olduğu anlaşılmaktadır.

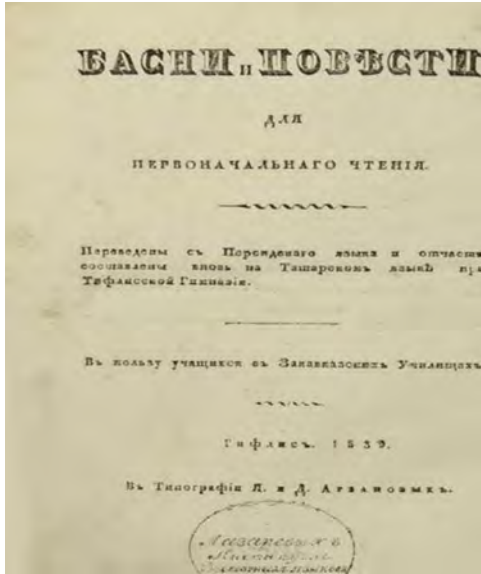
Fetheli Şah'ın Türk etnik kimliği bilinci vardı. Bu gerçek, onun Türklerin ve Kaçar tarihin yazdırıp belgeleme ısrarında ve Türk diline karşı olumlu tutumunda açıkça görülmektedir. Fetheli Şah'ın hakanlığı döneminde Türkçe de facto tuğralı (resmi) dil konumundaydı. Fetheli Şah bizzat Türkçeyi devletin yazılı dillerinden biri olarak, diplomatik toplantılarda, sadrazamın atama kararnamesinde, yabancılar ile yapılan anlaşmalarda, vb. kullanmıştır. Onun döneminde Çağatay lehçesinde birçok kitap yazılıp yayınlanmıştır. Fethali Şah Kaçar, derin bir estetik

anlayışına yiye ve uzluğa (sanata) olağanüstü ilgi duyan bir hakandı. Kendisi de Hakan mahlasını kullanarak Farsça ve Türkçe koşuklar (şiiirler) yazmıştır.

Fethali Şah'ın Türkçe koşuk yazması, Türk etnik bilincinin bir yansıması olarak değerlendirilmelidir. Ancak Fetheli Şah'ın divanında yalnızca iki Türkçe koşuğu bulunmaktadır. Nadir Şah'ın zaman zaman Türkçeye meyiletmesi sıkça görülen bir geleneksel alışkanlık olarak kabul edilebilir. Bu gelenek Türkçenin derinliğinin ortaya konması açısından oldukça önemlidir. Nâdir Şah Afşar'ın Türkçe yazılı yarmak bastırması, kendisinde Türk ulus (milli) bilincinin varlığını, yazılı Türkçeyi kullanma alanını genişletme çabası olarak değerlendirilebilir.

"Moğol dönemi Türkçe yazmanın yaygınlaştığı dönem, Timur dönemi Türk şiiiri, nesri ile Türk kültürünün gelişme ve Türk dilinin resmi dil statüsü kazanma dönem; Timurluların yıkılışından sonraki dönemi Türk dili ve edebiyatı ile Türkçe yazmanın gerileme dönemi ve Kaçar Dönemini Türkçe kitap ve eserlerin yeniden yeşerme dönemi olarak adlandırılır. Mecd üs-Seltene, Türk dili ve edebiyatının ve Türkçe yazmanın gerilemesinin ve Türk dilinin resmi statüsünü kaybetmesinin nedeninin dincilik ve dini çatışmalar olduğunu düşünüyor. Mecd üs-Seltene pek çok Türk şairinden söz ederken, onların eserlerinin kütüphanesinde bulunduğunu söylüyor. Mecd üs-Seltene, halkının özel isim ve öz adlandırmasının Türk dillerinin ise Türkçe olduğunu belirtiyor. Bu makalede Mecd üs- Seltene Türk dili, edebiyatı ve tarihi ayrıca Çağatay, Türkmen ve Osmanlı lehçeleri ve de Türk- Tatar – Moğol medeniyeti konusundaki olağanüstü ve derin bilgisini göstermektedir.

1800'lü yıllarda ilk çeyreğinde Kafkasyada Türkçe yazmak adeta bir moda ya da tatlı bir meşkale olarak dikkati çeker. Bu dönemde birbirini takip eden Türkçe alfabe kitapları yayınlanır ki bu ülkelerin başında Tiflis gelir. "N. D." müellifliğinde Tiflis'te çap edilmiş "Türki Elifba" (1839, Rusca

Türk Alfabesiyle İlk Kraat (M. Mehmudbeyof, Bakü 1918, 14. Baskı).

“Татарский букварь” dersliğinin davamı olarak çap edilmiş “İlk oxu için temsiller ve hekayeler” (1839, Rusca “Басни и повести для первоначального чтения”) kitabı. “Tiflis kimnaziyasında Fars dilinden tercüme edilmiş ve kısmen Tatar dilinde yeniden tertip edilmiştir.” Ülkenin dili resmi olarak Fars dilidir. Bunun yanında başta Türkçe olmak üzere Türk, Kürd, Beluc, Ermenice, Arapça gibi dillerin de konuşulduğu dikkat çeker. İran sosyologları ve siyasi nazariyetçileri, yerel dili etnik kimliğe dahil ederler.

KAYNAKÇA

- Banarlı, Nihad Sami, (2014), Türkçenin Sırları, “Kubbealtı Yayınları”, İstanbul.
- Doğan, Mehmet, Türkçenin Cenaze Töreni, “Yazar Yay.”, Ank. 2020.
- Ergin, Muharrem, (?), Türk Dili (Liseler İçin Derslik), İstanbul.
- Heyet Cevat, Varlık Dergisi, Tahran 1384.
- Jackson, Peter, (1986), The Cambridge History of İran, Cambridge Üniv., C. VI, Press Cambridge.
- Jarden Seyahatnamesi, C.V.
- Köprülü, M. Fuad, “1979”, Azeri İslam Ansiklopedisi II, “M.E.B. Yay”, C. II, İstanbul.
- Lengles, L., (1811), Voyages du Chevalier Charddin en Perse, et Autres Lieux de L’orient, C. IV, Paris.
- Müseyibli, Necef, (2005), Medeniyet Dünyası, “Arkeoloji ve Etnografya”, Baku.
- Ordubad, Mehmet Sait, (1985), Dumanlı Tebriz, “Yazıcı”, C.1, Bakü.

Seyidağa Onullahi, (1982), XIII-XVII Asırlarda Tebriz Şehri (Sosyal-İktisatı Tarihi), "Eln Neşriyat", Bakü.

Zeydan, (1958), İslâm Medeniyet Tarihi, C.3, Tahran

Zöhtabi (Kirişçi), M. Tagı, (I-(1379)- II-(1381), İran Türklerinin Eski Tarihi, Tebriz.

"Azerbaycanda Yeni Mekteplerin Tesisi ve Faaliyeti Hakkında", Seher Dergisi, "ADF. Yayını", No.7, Bakü 1362, s.35 (Azerbaycan Demokrat Fırkasınca Tarihi Edebi Mecmua şeklinde çıkarılmaya başlanan söz konusu bu dergi 6. sayıdan sonra "Seher" adı ile çıkarılmaya başlanmıştır. Geniş bilgi için bkz. Uzun 2012, s.400).

Uzun, Enver, (2015), "İran'da Türkçenin Gelişimi", Türk Dünyası Kültür Araştırmaları Dergisi, Sayı.3, Trabzon 2015.

Walter J. Ong, (2014), Sözlü ve Yazılı Kültür, Metis Yay, İstanbul.

تاریخ آموزش ترکان ایران تا سالهای ۱۹۰۰ میلادی

"آذربایجان وطن من است، سرزمین من است.

زبان تورکی آذربایجانی زبان مادری من است.

این زبان جگرم است، جان من است.

روح من است، از مغز استخوانم است"

اگرچه ادبیات ایران با تاریخی که به سده‌ها می‌رسد، از چنان ویژگی‌هایی برخوردار است که ادبیات بسیاری از کشورها را تحت تأثیر عمیق قرار داده، اما دارای خصوصیتی است که بحث در مورد برخی موضوعات مانند شعر را ایجاب می‌کند. همه در برابر شخصیت‌هایی مانند فردوسی، حافظ شیرازی، خیام و سعدی با احترام سر تعظیم فرود می‌آورند. شعر ایران طی قرون‌ها توانسته است بدون گذراندن فرآیند تغییرات عمده، با همان وزن‌های عروضی مشخص به زمان ما برسد و این، نشان‌دهنده قدرت و توانایی شعر ایران است.

تاریخ ایران امروز تنها به پارسیان تعلق ندارد. در جغرافیای ایران، ترکان نیز همانند پارسیان دارای پیشینه‌ای تاریخی هستند. یعنی همان‌طور که ادعا شده، ترکان مردمی نیستند که بعدها به ایران آمده باشند. از هزاره سوم قبل از میلاد، قبایلی مانند «کُتی»، «لولوبی»، «سوبی» و در هزاره دوم قبل از میلاد، طایفه‌ای به نام «کاس» (کاشو) در این جغرافیا زندگی می‌کردند. پژوهشگران اروپایی مانند گ. هوزنیک، ا. هرزفلد، ر. گیریشمن، آ. کامنهوبر، چ. کامرون و ... وجود یک خانواده زبانی کهن در آسیای پیشین را تأیید کرده‌اند. می‌توان این خانواده زبانی را به شرطی «کاسپی» یا «زاگرس-ایلام» نامید. اقوام باستانی شرق

مانند کُتی‌ها، لولوبی‌ها، ایلامی‌ها، کاسی‌ها، هوری‌ها و سپس ماناها و ... نیز از اقوامی بودند که به این زبان سخن می‌گفتند. در منطقه دریاچه ارومیه، ایلامی‌ها، کُتی‌ها، کاسی‌ها و لولوبی‌ها که به گروه زبانی زاگرس-ایلام تعلق داشتند، سکونت داشتند. افزون بر این، ایران طی قرون‌ها توسط سلجوقیان، غزنویان، قره‌قویونلوها، آق‌قویونلوها، صفویان، افشاریان و ترکان قاجار اداره می‌شده است (ر.ک. زهتابی، (۱۳۷۹-۱) - (۱۳۸۱-۲)

ترکان ایران که دارای پیشینه‌ای هزاران ساله هستند، امروزه در یک منطقه جغرافیایی به مساحت ۱,۶۴۸,۱۹۵ کیلومتر مربع، طبق آمار سال ۱۹۹۸، شامل آذربایجانی‌ها (۲۳.۵٪)، ترکمن‌ها (۲٪)، قشقایی‌ها (۲٪) و ترکان خراسان (۱.۵ میلیون نفر) در مجموع حدود ۳۰ میلیون نفر هستند. از مفهوم «ترکان در ایران» باید تمام خاندان‌ها و طایفه‌های ترک‌تبار ساکن ایران فهمیده شود. تمامی آنان به صورت یک کل، «ترکان ایران» نامیده شده‌اند. گفته می‌شود در زمان شاه، از قشقایی‌ها خواسته شد که تحت آموزش «چادرنشینی» قرار گیرند.

اولین الفبایی که انسان نخستین ایجاد کرد، از تصاویر مختلف تشکیل شده بود. در جغرافیایی که ترکان در آن زندگی می‌کرده‌اند، نمونه‌های بسیاری از این نوع تصاویر وجود دارد. این سنگ‌نوشته‌ها، نمونه‌های ملموس فرهنگ و تمدن ما و همچنین زبان ما هستند. کهن‌ترین نمونه‌های این هنر و زبان، سنگ‌نگاره‌های گوبوستان در آذربایجان است. این سنگ‌نگاره‌ها در حدود ۶۰-۵۵ کیلومتری جنوب باکو، پایتخت، در مناطق «بویوک‌داش»، «کوچوک‌داش»، «جنگیرداغ»، «شونگارداغ»، «شیه‌کایا» و «تاش کیشلاک» بر روی صخره‌ها یافت می‌شوند. این مکان تاریخی در سال ۱۹۴۷ توسط «ای. م. جعفرزاده» به عنوان یک سکونتگاه متعلق به عصر مفرغ شناسایی شد. پس از آن، «تاریک حاجی‌اف»، «عریف ممداف» و «فردوسی مصطفایف» از اداره باستان‌شناسی در سال ۱۹۶۵، سنگ‌نگاره‌های روی صخره‌ها را در منطقه شهرستان اوردوباد نخجوان کشف کردند. در ارتفاع ۳۹۱۲ متری از سطح دریا، بر روی صخره‌ها، نقاشی‌های قایقی متعلق به ۵۰۰۰ سال قبل از میلاد وجود دارد. این نقاشی‌ها مربوط به زمینه‌های توپوگرافی، نجوم، جغرافیا و حوزه‌های مختلف هستند. این صخره‌ها که هیچ راه خروجی ندارند، ۴۰۰۰ متر ارتفاع دارند.

توضیح تصویر: سنگ‌نوشته‌های گوبوستان (بایگانی دکتر انور اوزون)

مردم آذربایجان دارای پیشینه‌ای عمیق و صاحب یک accumulation فرهنگی غنی بوده‌اند. ردپای این گذشته پرافتخار که به هزاران سال قبل بازمی‌گردد، علی‌رغم همه شرایط نامساعد، تا به امروز باقی مانده است. وفاداری مردم آذربایجان به تمدن نیرومندی که تداوم زبان مادری و موجودیتشان را تضمین کرده، تا به امروز به شکلی غنی شده حفظ شده است.

شواهد ملموس بسیاری وجود دارد که نشان می‌دهد این جغرافیا میزبان تمدن‌های مختلفی بوده است. به ویژه، سنگ‌قبرها (بالبال) که به صورت پراکنده در استان آذربایجان غربی یافت می‌شوند، و استخوان‌های «آشوق» (قاباغ‌جیق) مورد استفاده در بازی آشوق که در سال ۱۹۹۸ همراه با اسکلت‌های کشف‌شده در حفاری ساخت‌وساز در حیاط مسجد کبود پیدا شد، از این بقایا هستند (سده سوم قبل از میلاد). در سال ۱۹۹۵، پروفسور آلمانی کلاوس اشمیت در حفاری باستان‌شناسی که در «گوبکلی‌تپه» در ۲۰ کیلومتری شمال شرقی شانلی‌اورفا انجام داد، بقایایی را کشف کرد که ثابت شد متعلق به ۱۴۰۰۰ سال پیش است. اشمیت، سرپرست هیئت کاوش، همچنین این ادعا را مطرح کرد که این آثار تاریخی، محلی است که آدم و حوا پس از خوردن سیب ممنوعه از آن رانده شدند. از سوی دیگر، سنگ‌نوشته‌های گوبوستان نشان می‌دهند که فرهنگ و تمدن ترک در آن جغرافیا چقدر قدمت دارد. گفته می‌شود صحنه رقصی بر روی یکی از صخره‌های کوه «بویوک‌داش» در قوبوستان که دست‌درست هم رقصی را به یاد می‌آورد که شبیه رقص «یالی» مدرن است، متعلق به هزاره سوم قبل از میلاد است (موسی‌بیگلی، ۲۰۰۵: ۴۳۷). سکه‌های یافت‌شده در تبریز در سال ۱۹۰۳ که متعلق به دوره اشکانی (۲۴۸ قبل از میلاد) و ساسانیان هستند، و مهر مربوط به دوره هخامنشیان (۵۵۰-۳۳۱ قبل از میلاد)، نشان می‌دهند که تبریز در سده‌های هفتم تا چهارم قبل از میلاد وجود داشته است. (ONULLAHI 1982).

انسان از زمان پیدایش در کیهان، راه‌هایی را برای بیان احساسات و افکار خود از طریق ژست‌ها و حالات صورت، بیان شفاهی و به عنوان کامل‌ترین راه، یعنی نوشتار، پیموده است. انسان از نخستین لحظه تولد تا آخرین دقایق مرگ، غریزه یادگیری را زندگی می‌کند. زیرا با القائاتی که بر انسان می‌شود، می‌توان چیزهای نادانسته را به او آموخت. چرا که «انسان موجودی است که زندگی

جمعی دارد. حتی در اقوام و قبایلی که زندگی ابتدایی دارند، آثار القا دیده می‌شود. باورها، پرستش‌ها، عادات و رقص‌های آنان از طریق القا از نسل‌های گذشته به نسل‌های جدید منتقل می‌شود. کانون‌های خانواده و مدارس امروزی، هر یک منبعی برای القا هستند. القا به معنای گسترده‌تر، تأثیرات متقابل است که انسان‌ها با سخنان، حالات و رفتارها، پوشش و غیره بر یکدیگر می‌گذارند. »

طرح نظام‌مند این مدل، درک چندوجهی از تأثیرگذاری را ارائه داده که مفاهیم «مدرسه» و «آموزش» را پدید آورده است و مدرسه‌ای شدن، نیرویی است که ملت‌ها را در مسیر تمدن معاصر به طور مداوم به پیش می‌راند. زیرا «اساس ملت، استقلال و آزادی، شعور ملی است. قوی‌ترین منبع و نشانه شعور ملی، زبان ملی است. به همین دلیل، دوست داشتن زبان خود و داشتن احترامی آگاهانه نسبت به آن، یک وظیفه ملی است»

بین زبان و احساسات ملی، پیوندی ناگسستنی وجود دارد. زبان نیروی محرکه اصلی در رشد و ریشه‌دوانی احساسات ملی است. همان‌طور که سمیه آیوردی بیان کرده، سه ارزش ملی وجود دارد که نمی‌توان آن‌ها را به ابزار سیاست روزانه تبدیل کرد یا فدای آن کرد: تاریخ، دین و زبان. در این زمینه، غنی و قدرتمند بودن زبان، به طور جدی به رشد احساسات ملی نیز کمک می‌کند. به همین دلیل است که نهاد سامی بانارلی می‌گوید: «از گفتن لایه‌هایی که سخنانش را نبوغ خلق آفریده و آهنگش از هنر مردم برخاسته است به فرزندان‌تان شروع کنید، زیباترین چیزی که خواهید آموخت، زبان ترکی است.»

...زبان‌ها گران‌بهارترین، رمزآلودترین و قدرتمندترین ثروت ملت‌ها هستند. چرا که دستیابی زبان‌ها به «زیبایی آوایی» و رسیدن به قدرت «القا»، «بیان» و «متقاعد کردن» در زمان کوتاهی رخ نداده است.
...در روی زمین، هیچ نیروی دیگری وجود ندارد که به اندازه زبان‌ها، افراد یک ملت را به یکدیگر پیوند دهد، در دوست داشتن و درک یکدیگر و بیان عواطفشان به آنان یاری رساند.

والتر اونگ ادعا دارد که «از حدود سه هزار زبانی که امروزه صحبت می‌شود، تنها هفتاد و هشت زبان توانایی تولید ادبیات را دارند و صدها زبان با الفبایی که بتوانند خود را با آن بیان کنند، مواجه نشده‌اند» (اونگ، ۲۰۱۴). از این نظر، زبان‌های بزرگ فرهنگ و ادبیات که به طور «دفاکتو» هنوز در جهان وجود دارند، از این واقعیت تاریخی نشأت می‌گیرند. هنگامی که از منظر تمامیت فرهنگ نگاه می‌کنیم، می‌بینیم که اگرچه مردمی که شرایط و محیط یکسانی را به اشتراک می‌گذارند، عناصر فرهنگی مشابهی دارند، اما توسعه یکسانی در یک سطح و جهت نشان نمی‌دهند و حتی از شرایط محیطی یکسان، فرهنگ‌های متفاوتی تولید می‌کنند. زبان و ادبیات ترکی یکی از آن‌هاست. متأسفانه ماهیت تاریخ و فطرت، بر اساس «منطق و ادراک انسانی» برابرگرا نیست.

این ارزش‌هایی که به صورت شفاهی حمل می‌شوند، در زمان کوتاهی ناپدید می‌شوند. از بین رفتن ارزش‌های فرهنگی، بحث جدی در مورد وابستگی قومی ملت‌ها را به همراه می‌آورد. در این زمینه، بافت زبان از اهمیت بسیار بزرگی برخوردار است. در تحقیقات انجام شده با روش زبان‌شناسی، می‌توان دوره، جغرافیا و این که یک محصول فولکلور به کدام ملت یا جامعه تعلق دارد را مشخص کرد. این نشانه واضحی از اهمیت زبان در این مجموعه‌های فولکلور است.

در انتقالی که با استفاده از زبان نوشتاری و زبان استاندارد انجام می‌شود، بسیاری از ویژگی‌های اصلی از بین می‌رود. گویش به عنوان یک اصطلاح زبان‌شناسی، می‌تواند به این صورت تعریف شود: شکل گفتاری که در محدوده یک زبان یا یکی از گویش‌های آن، در مناطق یا جامعه‌های خاصی استفاده می‌شود و از نظر آوایی، ساختاری، معنایی و گاهی از نظر نحوی، تفاوت‌هایی با زبان یا گویشی که به آن وابسته است، نشان می‌دهد.

در شکل‌گیری گویش‌ها، عواملی مانند جغرافیای فیزیکی-سیاسی، مهاجرت‌ها، تاریخ و ساختار قومی، آموزش، اقتصاد و غیره به عنوان عوامل مهم و قابل توجه ظاهر می‌شوند. به دلیل طولانی بودن زمان، بسیاری از ارزش‌ها در این عمق زمان دچار تغییر شده و عموماً با پایان تلخ نابودی روبرو هستند. در این زمینه، گویش‌ها نیز وابسته به عناصر مرتبط با زبان، در جریان تاریخ دستخوش برخی تغییرات می‌شوند.

هنگامی که این فرهنگ‌ها را به صورت منفرد در نظر بگیرید، چیزی که در معنای منحصر به فرد «یونیک» خواهید یافت، فراتر از یک فولکلورسم محدود و کهنه نخواهد بود. در حالی که حوزه‌ای که این مردم نیز در آن گنجانده شده‌اند و آن را «حوزه فرهنگی ترک» می‌نامیم، ستون فقرات تمدن مشترک ما را تشکیل می‌دهد. این خویشاوندان در فرآیند تاریخی، در «هاله‌ای» که حاکمیت سیاسی ترک ایجاد کرده بود، امکان زندگی و تولید، توسعه و بهبود خود را یافته‌اند.

روشی که در یادگیری و آموزش زبان باید دنبال شود، مستقیماً با نظام دستوری آن زبان مرتبط است. این مجموعه قواعد در بیان زبان‌شناسی با مفهوم «دستور زبان» بیان می‌شود. «دستور زبان به عنوان فرآیندی پویا، قدرتمندترین منبع در تأمین ارتباط، تفاهم و همبستگی است. علاوه بر این، هر زبانی تنها در حوزه کاربرد مستمر خود، امکان واقعی زندگی دارد. به همین دلیل، حتی ترجمه نیز قدرت و وجود یک زبان را به طور کامل منعکس نمی‌کند.» اسماعیل گاسپرالی می‌گوید: «نشان دادن گویش‌های ترکی به عنوان زبانی جدا و اقوام ترک به عنوان ملتی جدا، روش تفرقه‌اندازان است.»

«حفظ عناصر زبان، در عین حال برتری قدرت سخن گفتن را در کنار تمدن فکری نشان می‌دهد. همان‌طور که افکار و احساسات از طریق زبان بیان می‌شوند، زبان نیز وسیله و سلاحی قدرتمند در اتحاد معنوی مردم و تشکیل زندگی و مبارزه آنان است.» در

ایجاد تجربیات مشابه گذشته در نسل جدید، باید این جنبه کاربردی قدرتمند زبان در نظر گرفته شود و در ثبت‌های فولکلور به اصالت زبان راوی توجه شود. زیرا بزرگترین ثروت مردم، زبان آنان است. این زبان مادری است که ملت را زنده نگه می‌دارد.

مبادله واژگان بین زبان‌ها امری عادی است و اگر زبان دیگری باشد که از زبان‌های دیگر واژه نگیرد، آن زبان در منطقه‌ای بسته از جهان مانده است. یک زبان قبیله‌ای است. تمام زبان‌های بزرگ از زبان‌های دیگر واژه گرفته‌اند. در مفهوم زبان جهانی نیز نمی‌توان زبان «خالص»ی یافت. به گفته زبان‌شناس سوئدی لارس یوهانسون، از دوره فارسی میانه به بعد، فارسی به تدریج به سمت ادغام با زبان ترکی حرکت کرده است. به گفته شرق‌شناس آلمانی دوورفر، فارسی مدتی است که به انواع زبان ترکی تمایل پیدا کرده و حتی در برخی موارد، ظاهر هندواروپایی خود را از دست داده است» (دوغان ۲۰۲۰: ۷۲-۷۱)

دوره اول آموزش در ایران (فلک)

سال‌های متمادی، این یک واقعیت است که تمام ارزش‌های مربوط به گذشته در سنت شفاهی به روزگار ما منتقل شده‌اند. این حقیقتی است که در جریان انتقال ارزش‌های ناشی از زبان، که تنها عامل تفاهم ما در کنار شادی‌ها، غم‌ها، عادات و رسوم ماست، بسیاری از چیزها یا از بین رفته‌اند یا با اضافات و تحریفی به زمان ما رسیده‌اند. در این تغییر شکل، زبان در صدر ارزش‌های فرهنگی ما قرار دارد که با توسعه‌ها زنده مانده و به امروز رسیده است. ریشه‌های زبان ما به ادوار بسیار کهن تاریخ بازمی‌گردد. اما به طور طبیعی، وابسته به مواضع حکومت‌های سیاسی، این واقعیت دیگری است که زبان ترکی تحت فشار قرار گرفته و حتی سعی در نابودی آن شده است. با این حال، با وجود همه چیز، میراث فرهنگی و زبانی کهن تاریخی که از اجدادمان به ما رسیده،

توانسته است به امروز برسد. ما نوشته‌های مختلفی را می‌بینیم که از کوه‌ها و ایل‌های مردم آذربایجان و از تمام جنبه‌های زندگی آنان بهره گرفته و به امروز رسیده‌اند، در نقاشی‌های صخره‌ای.

شاه جهان و پسرش اورنگزیب نیز از پادشاهانی بودند که به زبان ترکی اهمیت زیادی می‌دادند. پسران و دختران اورنگزیب می‌توانستند به روانی ترکی، عربی و فارسی صحبت کنند. (ساقی مستعید خان ۱۹۴۷، ۳۲۲)

مطالعات مربوط به زبان در ایران به گذشته‌ای بسیار دور بازمی‌گردد. مبلغان بودایی در آسیای مرکزی که تحت تأثیر هند بودند، یعنی توهارها یا سکاها، سعی کردند شکل تحریف‌شده‌ای خاص آسیای مرکزی از خط براهمی را نیز در میان ترک‌ها رواج دهند (گاباین ۲۰۱۹: ۱۵۰-۱۴۱). فارسی که ریشه‌های آن در دوره اشکانیان با تغذیه از زردشتیگری، در نهایت پس از بازگشت حکومت به دست پارسیان در نیمه اول قرن سوم میلادی، زبان و نوشتاری که ایجاد شد «پهلوی» نام گرفت. ساسانیان شکل‌های مختلفی از خط زردشتی استخراج کردند و هر یک را در بخشی از تمدن و نظم اجتماعی خود به کار بردند. در حالی که آثار دینی را با «دین‌دبیره» می‌نوشتند، مردم با «هام‌دبیره» با یکدیگر مکاتبه می‌کردند و در سازمان اقتصاد از «آمار دبیره» استفاده می‌شد. بر این اساس، از بین این انواع خط که ۲۸ نوع آن شناسایی شده، هفت مورد در آغاز اسلام نوشته شده‌اند. پس از اسلام، شاخه‌ای از زبان فارسی که زبان ادبی بود، «فارسی دری» نامیده شد که به معنای وابسته به دربار است. این زبان در دوره اشکانیان و ساسانیان زبان رسمی دربار ایران بود. در اثر «زین‌الخبار» تاریخ‌گردیزی، آمده است که در سالی از دوران ساسانیان، شاه بهرام گور (۴۴۰-۴۲۰) (در مجلس به ترکی سخن می‌گفت).

در قرن سیزدهم، دوره ایلخانی، علاوه بر شواهد مکتوب به زبان ترکی در سلطانیه، دانستن این که شاه عباس دوم، فرمانروای امپراتوری صفوی، نامه‌ای به زبان ترکی برای تزار روس و بنیانگذار سلسله رومانوف در روسیه، میخائیل فئودوروویچ نوشته است، نشان می‌دهد که از دیرباز توجهی به زبان ترکی در ایران وجود داشته است.

او با نامه‌ای که نوشت، در اذهان به عنوان یکی از شکل‌های رسمی زبان ترکی جای گرفت. زیرا آنان از زمانی که ترکانی علوی مذهب را پذیرفتند، به ترکی می‌نوشتند. زمانی که تشیع را پذیرفتند، به جای ترکی، فارسی را به عنوان زبانی مقدس برگزیدند. به مرور زمان، به دلیل فراموشی تشیع، زبانشان نیز فارسی شد. اما مشهور است که به دلیل ترک‌زبان بودن حکومت قزلباش، از ترکی روان‌تر از عربی و فارسی استفاده می‌کردند. این نامه از نظر نشان دادن ابعاد هویت ترکی در ایران، از لحاظ تاریخی برای پان‌ترکیسم و ملی‌گرایی ترکی بسیار مهم بود.

در سال ۱۶۳۲، شاه دولت ترک قزلباش صفوی، تاجری به نام علی بالی را به ونیز فرستاد. علی بالی پس از وصول مبلغ، دو رسید به زبان‌های ترکی و فارسی نوشت. رسید ترکی نوشته شده توسط علی بالی، به دلایل مختلف، سند تاریخی مهمی است. این

سند نشان می‌دهد که در دوره قزلباش، زبان ترکی نیز عملاً در جایگاه زبان مُهردار بوده است؛ و علاوه بر روابط سیاسی خارجی و دیپلماسی، در تجارت خارجی نیز استفاده می‌شده است. علی‌بالی در رسید خود زبانمان را «ترکی» می‌نامد. همچنین توجهات از این امر دور نمی‌ماند که زبان و واژگان به کار رفته در سند، عیناً همان ترکی عثمانی است. استفاده از این زبان در آناتولی و همزمان در ایران، نشان می‌دهد که ترکان قزلباش و عثمانی به یک حوزه زبانی و فرهنگی تعلق داشته‌اند.

نصرالله خان کاهالی اصلان (۱۸۹۸-۱۹۳۸) در شعری ترکی که به شرح زندگی زنان و دختران ترک در منطقه رازن از بخش درگزین استان همدان می‌پردازد، از نظر فولکلور حقوق زنان ترک و جامعه‌شناسی و از منظر شخصیت‌های زن بسیار حائز اهمیت است. این شخصیت‌ها به عنوان گنجینه‌ای اصیل از مردم اهمیت دارند. متن علاوه بر ترکی شرقی و ترکی باستان، در ترکی آناتولی و روملی نیز یافت می‌شود. این شعر به شکل تاکتیلو در سال ۱۹۷۴ منتشر شده است.

زبان خاندان سلطنتی، دربار و ارتش غزنویان و سلجوقیان، ترکی بود. اما در این دوره، وضعیت زبان رسمی بالفعل ترکی، اغلب محدود به استفاده شفاهی بود. توصیه مصطفی کمال آتاتورک در سال ۱۹۳۳ بسیار مهم است: «زبان پلی است در حوزه تاریخ، فرهنگ و ادبیات. متخصصان باید در این زمینه کار کنند و این پل‌ها تقویت شوند، برای پابرجایی آنان باید تلاش کرد».

جهانگرد فرانسوی، ژاردن، در قرن هفدهم اشاره می‌کند که در ایران به علم پزشکی و نجوم اهمیت داده می‌شد و یادگیری علم ریاضی به پایان می‌رسید. سپس می‌گوید: «در سراسر قفقاز جنوبی، تنها زبان سیاسی، ترکی بود. این زبان در تمام استان‌های غربی ایران و حتی در سواحل خزر نیز صحبت می‌شد. حتی در دربار دولتی نیز به زبان دیگری سخن نمی‌گفتند.» سلطه زبان ترکی بر دربار تا سال ۱۹۲۵ ادامه یافت. پس از به قدرت رسیدن پهلوی، موضع خصمانه‌ای علیه این زبان آغاز و کاملاً ممنوع شد. ناصرالدین شاه قاجار که با شخصیت هنری‌اش توجه را جلب می‌کرد، فارسی را به عنوان درس آموخته بود.

جرجی زیدان نیز در اثر خود به نام «تاریخ تمدن اسلام» از تدریس علوم پزشکی و فلسفه در بیمارستان‌های (دارالشفا) ایران سخن می‌گوید و اشاره می‌کند که این مراکز فعالیت‌های آموزشی خود را ترکیب می‌کردند. او همچنین اشاره می‌کند که شامکازان نیز یک مؤسسه آموزشی بود و رصدخانه همزمان خانه ابزار مکتبخانه، مراکز تمدن و معیشت و خانه تمدن (دارالسعادة) بود. (زیدان ۱۹۵۸، جلد سوم: ۳۰۸). آیا در تهران ۱۰۰ نفر وجود ندارند که هر یک ده هزار تومان - به عبارت دیگر پول عیاشی‌های خود را - به آموزش زنان اختصاص دهند و به زنده شدن این مردم مرده کمک کنند؟

در زمان نادرشاه (۱۷۲۷ میلادی)، با اخراج مهاجمان افغان از کشور، بار دیگر ترکان بر ایران مسلط شدند. در سال ۱۷۳۲ میلادی، نادرشاه افشار، خان ترک، آرامگاه حضرت علی (ع) را مرمت کرد. گنبد، مناره‌ها و نمای ایوان آن را طلاکاری نمود. «نشء» با لقب میرزا عابد الرزاق تبریزی، با لقب «نشعه» ملک‌الشعرا دولت افشار، دو شعر به زبان ترکی دارد. یکی از این اشعار

که با طلا و نقره نوشته شده بود، بر سردر ایوان حرم حضرت علی (ع) نصب شد. این شعر، همانند دیگر اشعار ترکی، اگرچه به دستور نادرشاه و توسط مقامات رسمی دولت افشار نوشته شده، اما از جنبه تاریخی، سیاسی و ترک‌شناسی حائز اهمیت است. همچنین، بر رسمیت بالفعل زبان ترکی در دولت افشار و وجود حس ملی ترکی در نادرشاه افشار گواهی می‌دهد. این قصیده ترکی نشعه از ۲۸ بیت تشکیل شده است. زبان شعر، تحت تأثیر گویش عثمانی بوده و دارای سنت‌های ترکی شرقی و باستانی است که بر پایه ترکی دیوانی است.

در سده‌های سوم تا نهم هجری قمری، مدارس در ایران وجود داشت. در این مدارس، کودکان اشراف‌زادگان و روحانیون تحصیل می‌کردند (وارلیق، تهران ۱۳۸۴، ص ۸۹). بر اساس منابع موجود، به نظر می‌رسد آشوریان در جغرافیای شرق و خاورمیانه در زمینه آموزش سیستماتیک زبان پیشگام بوده‌اند. تا این زمان، در مدارس آموزش عمومی وجود نداشت. مدارس تنها برای درباریان بود. حتی بنا به روایتی، «در زمان انوشیروان، یک پینه‌دوز پیشنهاد می‌دهد که در ازای تحصیل کودکانش، تمام نیازهای کفش ارتش را تأمین کند، اما این درخواستش پذیرفته نمی‌شود». آشوریان در شهر «ادسا»ی سوریه، در سده‌های پنجم و سوم میلادی، مدرسه‌عالی به نام «دبستان ایرانیان» داشتند که توسط ایرانیانی که آشوری شده بودند، اداره می‌شد. در این مدرسه، علاوه بر دین آشوری، دروسی مانند سخنوری، جغرافیا، علوم طبیعی، نجوم و فلسفه تدریس می‌شد. از میان مردم قفقاز که بخشی از ترکیب ساسانی بودند، کسانی که دین آشوری را پذیرفته بودند، در سده‌های ششم و پنجم میلادی در این مدرسه پذیرفته می‌شدند. در آتروپاتن، به ویژه در آلبانی، برای گسترش تشکیلات کلیسا و ایجاد کانون‌های آموزشی آشوری نزد آنان تلاش می‌شد. در این دوره، کلیساهای آشوری یکی پس از دیگری در آلبانی گشایش می‌یافت. از آن جمله می‌توان به کلیساهای آشوری افتتاح‌شده در منطقه باستانی شکی در قه‌روان، شهرهای کویت و قُم، و در مینگه‌چویر اشاره کرد.

بر اساس اطلاعات برخی منابع، پس از تعطیلی «دبستان ایرانیان»، بسیاری از اعضای آن، از جمله ابراهیم، فرماندار ماد، به میهن خود بازگشته و پیشگام ایجاد مدارس کلیسایی شدند. از تحلیل رویدادهای تاریخی به این نتیجه می‌رسیم که در آلبانی با زبان لاتین، برای نوشتن به زبان ملی، در سده پنجم میلادی الفبای آلبانیایی ایجاد شد.

مسلماً این اقدامات که برای تقویت سبک کلیسا انجام می‌شد، شرایط لازم برای گسترش دین آشوری را برای وارگان سوم، پادشاه آلبانی، فراهم کرده بود. زیرا کلیسای آلبانی برای برپایی حکومت او تلاش می‌کرد و با ایدئولوژی مزدیسنا فرسوده که ابزار طبقاتی ساسانیان بود، مبارزه می‌کرد. به دستور وارگان سوم، مدارس جدید کلیسایی ساخته شد. همگام با افزایش کلیساهای مدارس کلیسایی نیز ساخته می‌شد. در نیمه اول سده پنجم میلادی، در زمان آرسوگان، پادشاه آلبانی، مدارس جدیدی گشایش یافت. در این مدارس، غذا و هزینه تحصیل به دانش‌آموزان داده می‌شد.

در سالنامه موسی کالانکاتلی، از یک مدرسه شهری متعلق به پایان سده پنجم میلادی یاد شده است. این مدرسه به دستور وارگان برای کودکان والدین بت پرست و زردشتی ساخته شد تا در روحیه آشوری آموزش ببینند. از آنجا که این مدرسه در شهری بود که وارگان در آن زندگی می کرد، او часто از این مدرسه بازدید می کرد و کنجکاو بود که دانش آموزان با تخته های نوشتاری یا کتاب هایشان بلند بلند بخوانند. در سالنامه موسی کالانکاتلی از فعالیت آموزشی مدرسه دیگری در منطقه «آرجاک» نیز یاد شده است.

در مدارس آشوری آلبانی، آموزش به زبان مادری انجام می گرفت. در نوشتار از الفبای آلبانیایی استفاده می شد. «زبان های آتروپاتن و آلبانی بر پایه زبان های اقوام باستانی ترک به وجود آمده اند.» آموزش نزد آشوریان به شکل خواندن و نوشتن انجام می گرفت. آموزش به عنوان روش تقلید و حفظ گرایی پذیرفته شده بود. اجرای اقدامات تشریفاتی به عنوان وسیله ای برای تربیت مورد توجه بود. آتروپاتن، سرزمین آذربایجان جنوبی امروزی را در بر می گرفت.

از تحلیل مراسم «یوغ» که توسط کتیبه های کول تگین و مورخ آران-آلبانی، مویسس هورنسکی کالانکاتلی و نویسندگان بومی آن دوره توصیف شده، دانسته می شود که در میان اقوام باستانی ترک، در گذشته اقدامات عمومی مردمی با اهمیت تربیتی برگزار می شده است. در مراسم یوغ، دلاوری های قهرمانان مردمی در راه استقلال میهن و عشق به وطن و مردم به شکل های مختلف منعکس می شد. این مراسم در گذشته نقش بزرگی در پرورش احساسات میهن دوستی و صفات دلاوری در جوانان داشت. در دوران باستان به کسانی که مراسم یوغ را اداره می کردند، «اویون باباسی» (پدر بازی/نمایش) می گفتند. در آثار باستانی و در زبان بسیاری از مردمان دارای زبان ساکن، از ریشه «اوو» گرفته شده از کلمه «اویون» به معنای «فکر، عقل و مصلحت» استفاده شده است. از این نظر، «اویون باباسی» در دوران باستان به معنای «پدر فکر»، «پدر عقل» به کار رفته است. مسلماً «اویون باباسی» در میان اقوام باستانی ترک ساکن در سرزمین آلبانی، به امور تعلیم و تربیت نیز اشتغال داشته است. در آلبانی، در زمان مهران ها (پایان سده ششم و آغاز سده هفتم میلادی)، می توان فعالیت مدارس زردشتی و به ویژه «معبد کردمان» را به عنوان یک مرکز آموزش عالی در نظر گرفت.

جمشید خان، قیام شیخ عبیدالله را جنبشی می دانست که توسط یک رهبر مادی فاسد و متقلب رهبری می شد و هدف آن برقراری حکومت شریعت بود. در نتیجه، این نقد را در کتاب خود به نام «یوغ لعنت» (تفلیس، ۱۹۱۵) گنجانده است. موضوع اصلی این کتاب، انتقاد، افشا و محکوم کردن بنیادگرایان، روحانیون، کشیش ها و ملاها است، صرف نظر از این که از کدام مذهب و دین باشند؛ مسلمان، شیعه، سنی، مسیحی یا بهائی. به نظر جمشید خان، این رهبران مذهبی، برای کسب اقتدار، رهبری سیاسی

و قدرت مادی، دین را با سیاست و امور دولت در می‌آمیزند و برای همان اهداف، با نیرنگ و عوام‌فریبی، توده‌های مردم را در جهل نگه می‌دارند.

با وجود سابقه حضور از سده چهارم و پنجم میلادی و هم‌زمانی با اقوام ترک همسایه، نقش زبان مادری آذربایجانی در توسعه فرهنگی مردم، با وجود سال‌ها وجود زبان مادری و آموزش به زبان مادری برای آذربایجانی‌ها، انکار می‌شود. حتی آموزش به زبان مادری برای ترک‌های آذربایجان ایران اجباری تصور می‌شود. به آموزش به زبان مادری برای مردم آذربایجان توجه شده و حتی برای توسعه این زبان، اجباری تلقی می‌گردد. بنا به گفته‌ها، به آموزش به زبان مادری برای مردم آذربایجان توجه شده و حتی قواعد نوشتاری ارائه شده توسط نمایندگان اقوام ترک برای توسعه این زبان، در سده‌های دهم و یازدهم میلادی فرصت اجرا در نوشتن کلمات آذربایجانی را یافته است.

در ایران، خلجی بیشترین و بهترین تحقیق را داشته است. در ترکیه، اولین اطلاعات مربوط به این موضوع توسط هالوک ترجان ارائه شد. مینورسکی نیز مطالعه‌ای درباره ترک‌بودن آذربایجان دارد. علاوه بر این، به‌ترجیه (اطراف بلخ) در شمال افغانستان، یک زبان ایرانی است. در مقابل، در میان اسناد بهتری نام خلج‌ها ذکر شده است. در میان افغان‌ها، زبان بروهیم در چارچوب زبان خلجی صحبت می‌شود. در قانون اساسی ایران نیز مواد ۱۵ تا ۱۷ چندزبانی را پیشنهاد می‌دهند. با این حال، نباید فراموش کرد که در میان خلج‌ها به صورت پراکنده تات‌ها نیز وجود دارند. خلج‌ها به زبان مادری خود وابستگی بسیار بالایی دارند که در هیچ جامعه دیگری دیده نمی‌شود. سوگند روستاییان یک روستای خلج به صحبت نکردن به زبان خود، نمونه‌ای جالب و منحصر به فرد است.

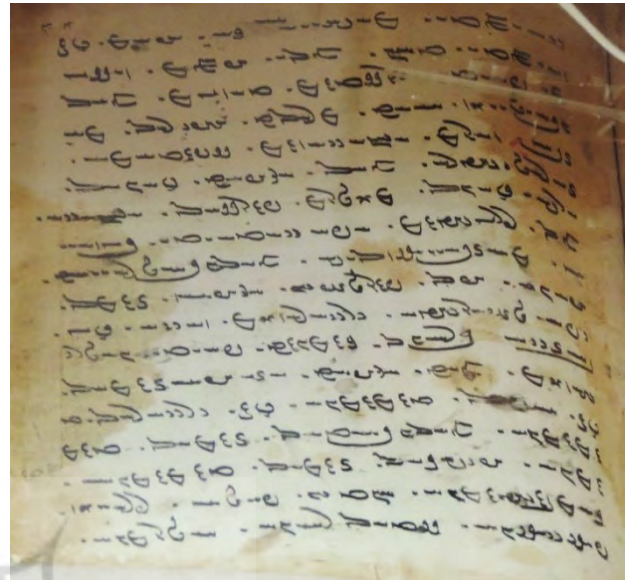
دانش آموزان مدرسه زردشتی

در آذربایجان، مدارس و کانون‌های آموزشی زردشتی قابل توجه هستند. این مدارس در آتشکده‌ها، قصبه‌ها و کاخ‌ها مستقر بودند. برای آموزش سواد از خط آرامی و پهلوی استفاده می‌شد. در استان‌های شمالی آذربایجان، در نتیجه سیاست‌های نهایی ساسانیان و بر اساس الفبای قفقاز، زمان مناسبی برای گسترش آیین آشوری در برابر دین زردشت به وجود آمد. در قرن چهارم، دولت آلبانیا ظهور دین دولتی و الفبای آلبانیایی را تسریع کرد. انجیل به زبان آلبانیایی ترجمه شد و به عنوان ابزار درسی در مدارس کلیسا و به زبان مادری مورد استفاده قرار گرفت.

پس از حمله اعراب در قرن هفتم، در آذربایجان، در مقابل مدارس زردشتی و آشوری، به تدریج مدارس اسلامی با زبان عربی و در مقابل خطوط آرامی و آلبانیایی، خط عربی و سپس خطوط مبتنی بر حروف عربی سازمان یافت و بدین ترتیب انتقال به الفبای عربی صورت گرفت. پس از قرن هفتم، مواد درسی در کانون‌های آموزشی آذربایجان به زبان‌های عربی و فارسی نوشته می‌شد. این امر نیز انکارناپذیر است که دانش‌آموزان آذربایجانی شروع به استفاده از معانی واژگان و اصطلاحات دشوار به زبان مادری خود کردند. به همین دلیل، معلمان هنگام توضیح زبان‌های عربی و فارسی ناگزیر بودند از زبان مادری به عنوان ابزار بیانی کمکی استفاده کنند. از این رو می‌توان گفت که در این زمان زبان آذربایجانی (ترکی) شروع به استفاده در آموزش کرد. دانش‌آموزان معانی واژگان عربی و فارسی را در دفترچه‌های خود یا حاشیه کتاب‌هایشان می‌نوشتند. کسانی که آموزش خصوصی می‌دیدند و مأموران تدریس نیز به همین صورت عمل می‌کردند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

توجه: بخش‌های بعدی متن (مانند بخش مربوط به کتاب اوستا، تاریخچه خط، روش آبد و ...) نیز به همین شیوه قابل ترجمه هستند. در صورت تمایل به ترجمه بخش خاصی یا کل متن با جزییات بیشتر، اطلاع دهید.

پ

یک صفحه از کتاب زردشت اوستا (آرشیو دکتر انور اوزون)

حتی پیش از اسلام، ایرانیان و تورانیان دارای یک دولت مشترک بودند و در هر دوره بعدی، حکومت‌ها عموماً در دست ترک‌ها بوده است. پیش از پارسیان، آریایی‌ها در این جغرافیا حضور داشتند. آنان در قرن نهم پیش از میلاد به سرزمین ایران آمدند و در قرون هشتم و هفتم پیش از میلاد شروع به شکل‌گیری کردند. آنان از نظر تمدن در سطحی به طور غیرقابل قیاسی پیشرفته‌تر از پارسی‌ها بودند. پس از پذیرش اسلام توسط ترک‌ها، آنان حامی و محافظ این دین شدند.

برای نوشتار آذربایجانی، اساس املای زبان فارسی با گرافیک عربی مبنا گرفته می‌شد. در آرشیوها می‌توان به نسخه‌های خطی که از قرون گذشته به دست ما رسیده و در حاشیه‌ها و غیره شامل ترجمه واژگان دشوار هستند، برخورد. تجربه نوشتن ترجمه‌های شفاهی واژگان دشوار عربی و فارسی توسط دانشجویان در دفترچه‌های یادداشت (یادداشت) در مدارس دینی، در آذربایجان به تدریج به صورت تنظیم عبارات دوزبانه تکامل یافت. این امر منجر به رسیدن خط زبان آذربایجانی به بلوغ شد.

البته سیستم الفبا پیش از قرن پنجم میلادی اختراع شده بود. پذیرفته شده است که در قرون ۵-۶ پیش از میلاد در استان‌های شمالی آذربایجان از الفبای رونی (الفبای باستانی ترکی) برای نوشتن استفاده می‌شده است. اما هنوز سند ملموسی دال بر استفاده از این الفبا در آموزش در دست نداریم.

از قرن هفتم میلادی، در کنار مدارس زردشتی و آشوری در آذربایجان، به تدریج مدارس اسلامی که به طور موقت به زبان عربی آموزش می‌دادند، شروع به گشایش کردند. در این مدارس به جای الفباهای آرامی و آلبانیایی، از الفبای عربی شروع به استفاده شد. در نتیجه، ترک‌های ایران نیز به جای خط پهلوی و آلبانیایی، شروع به استفاده از خط عربی کردند. عربی در زمان کوتاهی به زبان خواندن و نوشتن تبدیل شد. زبان عربی در جغرافیای مورد بحث به زبان محبوبی بدل گشت. در این قرن، روشنفکران آذربایجانی از جمله ادیبانی مانند اسماعیل یستار (علیزاده باغچه‌بانی) و ابوالقاس، آثار ادبی و علمی به زبان عربی نوشتند.

تغییر جامعه و اندیشه ایران، به ویژه از جنبه سیاسی، وضعیتی بسیار قابل توجه است. انتشار کتاب‌ها، روزنامه‌ها و مجلات متعدد در مطبوعات، و تشکیل انجمن‌ها و مجامع مختلف، نمونه بارزی از تغییرات سیاسی رخ داده در جامعه ایران است. سرعت این تغییرات و مطبوعات، از جنبه سیاسی، مدنی و اجتماعی، این تغییر سیاسی-مدنی-اجتماعی را به حمایت و تبلیغ آن سوق می‌دهد.

«در نخستین مدارس اسلامی برای سوادآموزی از روش "ابجد" استفاده می‌شد. بر اساس این روش، پیش از هر چیز هدف آشنایی با کل سیستم آوایی زبان و آموزش تمامی صداها در ترکیبات مشخصی (به شکل ترکیبات صوتی) بود. برای این هدف، حروف و حرکاتی که سیستم صوتی زبان عربی را بیان می‌کنند، بر اساس شجره الفبا به طور مداوم به هشت بخش تقسیم می‌شدند. در ترتیب حروف هر بخش، به طور موقت ترکیبات صوتی ایجاد می‌شد. از این ترکیبات صوتی، "کلمات" جداگانه‌ای تصحیح می‌شد که "کلمات ابجد" نامیده می‌شدند. کلمات ابجد در واقع، کلمات قراردادی هستند که الفبای عربی و کل سیستم صدا-حرف را در خود جمع می‌کنند. آموزش خواندن و نوشتن در مدارس اسلامی با آموزش همین کلمات قراردادی آغاز می‌شد. بدین ترتیب برای آشنایی با سیستم صدا-حرف زبان عربی، توجه دانش‌آموزان تنها بر روی ترکیب صدا-حرف هشت کلمه قراردادی متمرکز می‌شد. تلفظ حروف ابجد بر اساس اصل "از صدا به حرف" و با قاعده "مجلّه" (رساله) آموزش داده می‌شد. این قواعد بعدها تحریف شد. به گونه‌ای که "کلمات ابجد" تنها بر اساس ترکیب حروف و به صورت مجله آموزش داده می‌شد. این امر به "روش حرف" منجر شد.»

اعراب پس از استقرار حکومت در کشورهای فتح شده، طبیعتاً تلاش زیادی برای نفوذ دین اسلام به خرج دادند. در نتیجه، به واسطه توده‌هایی که اسلام را پذیرفتند، زبان عربی نیز مقبولیت یافت. استفاده از زبان عربی در القای آموزه‌های دین اسلام، آن را محبوب کرد. بدین ترتیب عربی به عنوان زبان خواندن و نوشتن جایگاه خود را در زندگی اجتماعی گرفت و این وضعیت برای ترک‌های ایران نیز صادق بود.

در قرون هفتم و هشتم میلادی، از آنجا که کشورهای خاور نزدیک، از جمله ترکیه، ایران و همچنین آذربایجان، در معرض تهاجم اعراب قرار گرفتند، زبان نوشتاری آنان عربی شد. تا قرن چهاردهم میلادی، خط عربی شامل انواع کوفی، نسخ، و در قرون سیزدهم-چهاردهم خطوطی مانند ثلث، رفاع، غبار، غرمة، سیار، اجازه، دیوانی، بهار سنبل، گلزار، سجری، آفتابی، هلالی، سروی و ... بود. قطران تبریزی به عنوان نخستین شاعری شناخته می‌شود که به زبان فارسی و با لهجه دری سرود.

«از اواخر قرن هفتم میلادی، با گسترش روابط فتودالیسم، مبارزه طبقاتی همراه با مبارزه ایدئولوژیک در حوزه کلام نیز تشدید یافت. در قرن دهم میلادی، ظهور علماء و ایدئولوگ‌هایی مانند ابوالحسن یعقوب بن موسی، سید بن البردکی و احمد بن سلیم تبریزی قابل توجه است. توسعه این ایدئولوژی سیاسی در قرون نهم و دهم میلادی با تشکیل یک نیروی ویژه و تبدیل شدن به زندگی مدنی، باعث ایجاد دوران اوج و تغییرات بزرگ در عرصه اندیشه اجتماعی و علمی شد. در قرن دهم میلادی، در برخی آثار نوشته شده به زبان عربی، ایده اتکا به منطق در تبیین رویدادها و همچنین تبلیغ دیدگاه تجدید نظر در قوانین و مقررات اجتماعی موجود بر اساس شرایط تاریخی دیده می‌شود. در تاریخ آموزش ملل خاور نزدیک در قرون وسطی، هواداران این جریان "مجددون (نوسازان)" نامیده می‌شدند».

«پیش از قرن هشتم میلادی، شبکه مساجد در آذربایجان شروع به گسترش کرد. در مساجد برای مردم جمع شده، قرائت قرآن توسط عرب‌ها و فارس‌ها انجام می‌شد. قواعد مربوط به خانواده، مالکیت و جنایت شرح داده می‌شد. برای توانایی برآمدن از تمام این شرایط، مردم نیاز به دانش داشتند. برای این کار، به ویژه لازم بود الفبا و زبان عربی را بدانند. این امر منجر به ایجاد مراکز آموزشی با نام "مکتب" یا "کتاب" در کنار مساجد شد که نیای مراکز آموزشی کنونی بودند. مساجد در واقع نخستین کانون‌های معارف Muslims بودند. در مدارس مساجد، سیستم صدا-حرف زبان عربی تدریس می‌شد. بر اساس متون قرآن سعی در آموزش زبان عربی می‌شد. مانند دیگر کشورهای تحت خلافت عربی، زبان دولتی آذربایجان نیز عربی محسوب می‌شد. بر این اساس، آموزش در مدارس مساجد به زبان عربی انجام می‌شد و تبلیغ زبان و خط عربی اجباری بود».

در مؤسسات آموزش عالی، شکل قدیمی آموزش (به روش "املا"، و به شکل جدید "مناظره" و "شرح دادن") انجام می‌شد. در نتیجه این تغییرات در آموزش، از قرن دهم میلادی به بعد، کانون‌های آموزش عالی از مساجد جدا شده و به تدریج مؤسسات آموزش عالی به سبک جدیدی به نام "مدارس" به وجود آمدند. اولین مدارس ثبت شده در منابع قرون وسطی متعلق به قرن دهم میلادی هستند. مدارس "بیهقیه" (۹۳۵ م) و "سعدیه" (۹۳۸ م) که در شهر نیشابور گشوده شدند را می‌توان به عنوان مثال ذکر کرد.

نمونه‌های اولیه نوشتاری زبان آذربایجانی قدیمی هستند، اولین فرهنگ‌نامه ترکی در دوره صفویه قدیم منتشر شد و واژگان ترکی برای اولین بار در زمان صفویان از ترک‌ها آموخته شد. در دوره مغول و ایلخانان، بزرگترین دانشگاه جهان در زمان حکومت قازان خان وجود داشت. مجموعه دانشگاهی متشکل از سی هزار خانه بود. اساساً آموزش با هدف تبلیغات دینی تا سال ۱۹۶۰ میلادی توسط دانش‌آموزان پسر فراگرفته می‌شد، زیرا دختران نمی‌توانستند ملایی کنند. این آروش آموزشی [از اواخر دوره صفویه تا به امروز ادامه دارد. برای اینکه یادگیری آسان باشد، مطالب آموخته شده به شکل شعر هستند. این دور باطل هنوز هم ادامه دارد. اساساً برای آموزش فارسی به مردم، به کودکان با روشی به شکل شعر و به نام "نصاب" آموزش داده می‌شد که نزدیک به ۱۰۰۰ "نصاب" موجود بود.

برای نیمی از مردمان ترک خاور نزدیک و میانه تا پیش از قرن بیستم میلادی از الفبای عربی استفاده شده است. می‌توان گفت که واژگان و واحدهای مشترک بر اساس زبان‌های ترکی بر اساس یک اورتوگرافی (شیوه نگارش) واحد نوشته شده‌اند. بر این اساس، در قرون دهم و یازدهم میلادی، می‌توان نمونه‌هایی از زبان نوشتاری آذربایجانی به عنوان یکی از زبان‌های ترکی و تجربیات نوشتاری آن را در ابزارهای آموزشی و فرهنگ‌نامه‌های ارائه شده توسط نمایندگان مردمان ترک در آن دوره تحقیق و بررسی کرد.

در قرون وسطی، کتاب‌های لغت برای آموزش زبان تدوین می‌شدند. این کتاب‌ها «اسما» نامیده می‌شدند. احتمالاً این کتاب‌ها از نظر تجربیات اولیه نوشتاری و نمونه‌های خطی زبان ما تأثیر مشخصی داشته‌اند. به عنوان مثال می‌توان از «دیوان لغات الترك» معروف محمود کاشغری نام برد. کاشغری در این اثر خود وجود زبان ترکی را تا الفبای عربی نشان داده است.

تلفظ بسیاری از واژگان زبان ما با حروف عربی در گذشته تغییر کرده و شکل مدرن به خود گرفته است. به عنوان مثال می‌توان به فرم‌های «اوجاق» و «بئیلیک» (بیلک) برای واژگان «اوجاق» و «بیلیک» در زبان‌های ترکی اشاره کرد. کاربرد حروف بی‌صدا برای بیان حروف صدادار در متون نسخه‌های خطی کلاسیک قرون وسطی دیده می‌شود. همین قاعده در مورد زبان آذربایجانی که با حروف عربی نوشته می‌شود، هنوز نیز مورد استفاده قرار می‌گیرد. شکل تلفظ اصلی واژگان ترکی مانند «آجاق (اوجاق)، بئلک (بیلیک)، الشاماق (ایلشمک)، آچماق (آیلمق)» و از جمله بسیاری از واژگان آذربایجانی (ص ۵۳). تجربه قواعد نوشتاری متون در «دیوان لغات الترك» در کتب درسی نخستین تدوین و منتشر شده به زبان مادری از قرن گذشته، عیناً در کار آموزشی دروس اعمال می‌شود. در کتاب‌های درسی، واژگان «زبیل» و «قاز» که دارای صدای «یا» هستند، بر اساس تجربه قواعد نوشتاری متون در کتاب «دیوان لغات الترك» به صورت «زبیل» و «قاز» ارائه شده‌اند. در کتاب‌های درسی رشیدبیگ افندی‌زاده به مواردی مانند این برمی‌خوریم.

«مدرسه نظامیه» که در سال ۴۵۷ هجری (۱۰۶۴-۱۰۶۵ میلادی) در شهر بغداد تأسیس شد، مشهورترین مدرسه آموزش عالی اسلامی در قرن یازدهم میلادی بود. در قرن دوازدهم میلادی، ۳۰ مدرسه در دمشق و بغداد به ارائه آموزش مشغول بودند. در این مدارس، دانش‌آموزانی از آذربایجان و کشورهای خاور نزدیک نیز تحصیل کرده‌اند. در بخش Педагогикаی مدرسه نظامیه، روشنفکران آذربایجانی نیز درس خوانده‌اند. کتابخانه علمی مدرسه نظامیه را خطیب تبریزی (۱۱۰۸-۱۰۳۰ میلادی) بنیان نهاد. این مدرسه یکی از مدارس باشکوه آذربایجان بود.

در قرن یازدهم میلادی، از آذربایجان شروع شد و تحت پیشوایی ابونصر شروانی و گروهی از شروانیان، شبکه خانقاه‌ها تقویت شد و بسیاری از آن‌ها به کانون‌های آموزش عالی تبدیل شده بودند. در این دوره، «اولین فرهنگ زبان فارسی توسط قطران تبریزی برای کسانی که زبان فارسی می‌آموختند تهیه شد.» در مدارس قرون وسطی می‌توان گفت که زبان فارسی تحت عنوان «علم عَصْمَه» آموزش داده می‌شد. برای تدریس این علم، از کتاب‌های لغت مانند کتاب درسی استفاده می‌شد. از این منظر، فرهنگ قطران تبریزی اولین کتاب درسی آذربایجانی محسوب می‌شود که در مورد علم عَصْمَه نوشته شده است. علاوه بر این، کتاب ادبیاتی که تبریزی در مورد ادبیات نوشته است، برای مدت طولانی در مدارس به عنوان کتاب درسی تدریس می‌شد. این فرهنگ قطران بعدها توسط اسدی طوسی به نام «کتاب الشاعر قطران»، توسط جمال‌الدین حسین انجو به نام «احمد کسروی»، توسط ای. حقوقی به نام «فرهنگ قطران»، توسط کاتب چلبی به نام «تفاسیر فی اللغة الفرس»، توسط محمدعلی تربیت به نام «تفاسیر»، و توسط انجمن روابط ادبی ایران و شوروی به نام «لغت فارسی» و ... به خوانندگان ارائه شد.

در قرن دوازدهم میلادی، از سیستم آموزش فردی به طور گسترده‌ای برای کسب آموزش عالی در آذربایجان استفاده می‌شد. در این قرن، تعداد روشنفکرانی که در آذربایجان آموزش مدرسه‌ای دیده بودند، افزایش یافته بود. ادیبان و معلمان مشهوری مانند ملک‌الشعرا ابوالعلا گنجوی، فلک شروانی، خاقانی شروانی، مهستی گنجوی و نظامی گنجوی پرورش یافته بودند. توسعه آموزش مدرسه‌ای در آذربایجان به همین دوره مربوط می‌شود. در این دوره، مدارس عمدتاً در شهرهای مراغه، نخجوان و گنجه متمرکز بودند. مدارس نخجوان، به‌ویژه مدرسه اتابک شمس‌الدین، شناخته‌شده‌تر بودند. در مدارس نخجوان، به چارچوب‌بندی کارهای تعلیم و تربیت با روش آموزشی و همچنین تدریس علوم انسانی نیز توجه نشان داده می‌شد. این یکی از نشانه‌هایی است که سطح توسعه موضوعی آموزش مدرسه‌ای را در آذربایجان در این دوره نشان می‌دهد.

«انجون اخوان الصفا (برادران پاک/ برادران پالایش‌یافته)» که در قرن دوازدهم میلادی تأسیس شد، در آذربایجان نیز فعالیت می‌کرد. این در عین حال اولین گام برای اندیشه مدرسه‌سازی در ایران بود. زیرا هدف انجمن ترکیب فلسفه و ریاضیات بود. در اندیشه انجمن، تغییر سیستم تحصیل در مدارس وجود داشت. بر این اساس، آموزش باید با آموزش حساب آغاز شود. در جلد

سوم از کتاب چهار جلدی «الحیات» که در این مورد نوشته شده است، آمده: «حساب، مادر تمام علوم است. اگر دانش آموز علم حساب را نداند، هیچ علمی را درک نمی کند» (ص ۱۰۰). (انجمن اخوان الصفا همان طور که در بسیاری از مکان ها، در آذربایجان نیز تأثیر خود را نشان داده است. به ویژه می توان این ردپاها را در مثنوی «خسرو و شیرین» نظامی مشاهده کرد.

افراد مختلف شروع به ایجاد خانه های آموزش علمی کردند که در مکان های مختلف آموزش می دادند. در این خانه ها، به صورت فردی شروع به تدریس درس در مورد فلسفه و ریاضیات کردند. این وضعیت را می توان به عنوان اولین گام ها در جهت مدرسه سازی در نظر گرفت. در این زمینه، در قرون وسطی در شرق، شهابالدین سهروردی، معروف به «شیخ اشراق»، در مراغه خانه آموزشی را باز کرد. در این خانه های مورد بحث، در مواردی که انجمن اخوان الصفا اعمال می کرد، تحت عنوان علوم «الحیات»، تحصیل و تدریس علوم فلسفی و فنی انجام می شد. سهروردی آثار فلسفی خود با عناوین «تلویحات»، «مطارحات»، «لمحات»، «الواح عمادی»، «هیكل النور» و «حکمه الاشراق» را به جهان معرفی کرد. او وجود را به صورت ایده آلیستی توضیح می دهد و از افلاطون گرایی و فلسفه زردشتی، یک فلسفه نیمه مادی گرا، نیمه ایده آلیستی با آرزوی سیاست جدیدی به وجود آورده است.

دیده می شود که مدارس در فعالیت های علمی و آموزشی که از قرن یازدهم میلادی شروع به توسعه کردند، نقش مهمی ایفا کرده اند. بدون شک، جدی ترین و مؤثرترین راه در این مورد، تحت تأثیر رصدخانه تأسیس شده توسط خواجه نصیرالدین طوسی، یعنی رصدخانه مراغه، پدید آمد.

به مرور زمان، این خانه های آموزشی توسعه یافتند و از نیمه دوم قرن دوازدهم میلادی، در گنجه و شماخی مراکزی با نام «دارالکتاب، مراکز پژوهش و تدریس علم» ایجاد شد. «در شهر کازانیه که قازان خان در جنوب غربی تبریز ساخت، علاوه بر مدارس شافعییه و حنفیه، کتابخانه و یک رصدخانه نیز بنا کرد». رصدخانه شام قازان برخلاف سایرین، در عین حال به عنوان یک خانه تمدن به شکل خانه لوازم مدرسه و کانون معیشت قرار داشت. و این خانه تمدن به صورت «دارالسعی» بیان می شد.

این اندیشه که باید به نظام آموزشی قدیم در آذربایجان خاتمه داده شود، تقویت شد. در نتیجه، پیوندهای آذربایجان با ترکیه، تفلیس، ایروان، باکو و مخاچقلعه هر روز بیشتر تقویت شد. این پیوندها برای هر کشور بسیار مثبت بود. صدها جوان که در این کشورها تحصیل کرده بودند، پس از مدتی به آذربایجان ایران بازگشتند. در میان این روشنفکران، معلمانی مانند میرزا کاظم عسگرزاده، میرزا حسن تبریزی (رشدیه) و حاجی علی آخوند (برادر رشدیه)، با الهام از مربیان برجسته ای مانند دی. اوشینسکی و متفکر آذربایجانی میرزا فتحعلی آخوندزاد، آموزش pédagogique جدید را در آذربایجان تدریس می کردند.

اتفاقی نیست که میرزا حسن رشدیه، که سال‌ها تجربه *pédagogique* خود را در قفقاز آزموده بود، به عنوان بنیانگذار نخستین مدارس از نوع جدید در آذربایجان و در کل ایران، به «پدر آموزش و پرورش ایران» مشهور شد. او پس از سفری طولانی به زادگاهش تبریز آمد و با همفکران خود که به موضوع علاقه داشتند، برای تأسیس مدرسه‌ای از نوع جدید مشورت کرد. نکته بسیار مهم این است که نه مجله «عالم نسوان» و نه روزنامه «اشک» نتوانستند جنبش آموزشی جدی‌ای در میان دختران، به اندازه‌ی مدارس دخترانه ایجاد کنند.

افزایش کمی و کیفی مدارس، همزمان زمینه‌ساز تولد سیاست علمی و *pédagogique* آذربایجان در پیش از قرن دوازدهم میلادی شد. یاقوت بن عبدالله الرومی الحموی (۱۲۲۹-۱۱۷۹ میلادی) در اثر خود به نام «معجم البلدان» که حدود سال‌های ۱۲۲۰-۱۲۲۲ میلادی نوشته، از این آموزش در کتابخانه‌های نخجوان و گنجه گزارش می‌دهد. تصور می‌رود که نظامی گنجوی، یکی از شاعران بزرگ آذربایجان، به احتمال زیاد برای نوشتن آثار خود در کتابخانه گنجه دروسی در ریاضیات، فلسفه، ادبیات، تاریخ و علوم طبیعی گذرانده باشد. با افزایش روزافزون علاقه به آموزش، تعداد علما و مدرسی که به نجوم، ریاضیات و فلسفه علاقه داشتند، افزایش یافت.

استقرار و گسترش زبان ترکی در ایران و قفقاز توسط نیروها و اسکان‌های ترک، به دلیل اینکه طی قرون متمادی به تدریج و به صورت لایه‌ای انجام شده، و در نتیجه اختلاط قبایل متعلق به شاخه‌های مختلف ترک گاهی با یکدیگر و گاهی با عناصر بومی مختلف، و تحت تأثیر ویژگی‌های محیط، لهجه‌های گنجه، قره‌باغ، تبریز، اردبیل و ارومیه کمابیش با یکدیگر تفاوت دارند (کۆپرولو، ۱۹۷۹، II:121).

در قرون ۱۲-۱۳ میلادی، تبریز دارای یک «دارالفنون (دارالشفاء)» بود که بیش از ۴۰۰ معلم و ۷۰۰ دانش‌آموز در آن تحصیل می‌کردند. آکادمی مراغه (دارالفنون آن) با نام «رصدخانه» فعالیت می‌کرد.

در مدارس وابسته به انجمن‌های خیریه، فعالیت‌ها تحت حمایت روسای دولت انجام می‌شد. در برخی کتابخانه‌ها، ملاحظات دربار علم پزشکی انجام می‌شد. پروفسور فواد کۆپرولو، دانشمند بزرگ ترک، اشاره می‌کند که «ساخت این رصدخانه در سال ۶۵۷ هجری آغاز شد؛ و تعدادی جوان از بیزانس به اینجا آمدند و آثار مربوط به نجوم را از فارسی به یونانی ترجمه کردند.» در مراغه همراه با رصدخانه، یک کتابخانه نیز تأسیس شد و از شهرهای بغداد، دمشق و موصل که در قرون وسطی کانون تمدن محسوب می‌شدند، کاتبان به اینجا می‌آمدند. بر اساس گزارش مورخان، تعداد کتاب‌های موجود در کتابخانه بیش از ۴۰۰,۰۰۰ جلد بوده است.

دید می‌شود که در ربع اول قرن سیزدهم میلادی، واژگان عربی به طور فعال در آثار علمی و مذهبی مورد استفاده قرار گرفتند. این درک که به مرور زمان سنتی شده بود، از خراسان به مرکز ایران و از آنجا به شهرهایی مانند اصفهان، شیراز و همدان گسترش یافت. این لهجه دوره که با تغییرات کوچکی تا پایان دوره تیموریان پابرجا ماند، «لهجه عراقی» یا «مکتب عراقی» نامیده شد.

در نتیجه اولویت دادن به علوم مثبت به جای علوم دینی در مدارس، پیشرفت‌های چشمگیر و جدی به لحاظ تمدنی مشاهده شد. «در قرن سیزدهم میلادی، در مدرسه مراغه، علاوه بر علم نجوم، دروس ریاضیات و فلسفه بسیار مورد توجه بود. به همین دلیل، تنها با نامیدن این کانون‌های علمی به عنوان «مدرسه»، واقعیت به طور کامل منعکس نمی‌شود. در این دوره‌ها، مدارس تقریباً به عنوان آکادمی محسوب می‌شدند».

در قرون سیزدهم-چهاردهم میلادی، در حالی که کانون‌های آموزشی سلطانی در آذربایجان ایران در شهرهای ارومیه، اردبیل و مراغه گسترش جدی‌ای یافت، همچنین بسیاری از روشنفکران و دانشمندان در مدارس شهرهای شیروان، گنجه، بیلقان، باکو، شکی و نخجوان در آذربایجان شمالی پرورش یافتند.

ایران یک موزاییک قومی متشکل از اقوام مختلف است. طی هزار سال، سلسله‌های ترک‌زبان مانند خوارزمشاهیان، اتابکان، غزنویان، سلجوقیان، صفویان و قاجار بر این جغرافیا حکومت کرده‌اند. با این وجود، اقوام غیر فارس دیگر نادیده گرفته شده‌اند. زبان و تمدن فارس‌ها برتر از زبان و تمدن سایر اقوام دیده شده و مردمان غیر فارس از زبان مادری خود محروم شده‌اند. این رویکرد منفی سیاستمداران توسط روشنفکران فارس نیز حمایت شده و خواست مردمان ساکن ایران، از جمله آذربایجانی‌ها، برای نوشتن و خواندن به زبان خود، به عنوان قوم‌گرایی و تجزیه‌طلبی توصیف شده است. در حالی که برخلاف این دیدگاه‌های مغرضانه، این مردمان با درکی کاملاً متضاد، به احساس هویت ملی ایران احترام می‌گذارند. شاعر بزرگ، شهریار، که عشق و علاقه او به زبان مادری و مشارکتش در آن زبان بر کسی پوشیده نیست، نمونه بارز این ادعاست. شهریار بی‌تردید با شعر «حیدربابایه سلام» به شاعران آذربایجانی جان تازه‌ای بخشید و وجود زبان ترکی را در برابر فارسی به گونه‌ای غیرقابل انکار و تردید نشان داد.

اگرچه وجود زبان ترکی در ایران معمولاً به دوره صفویه مرتبط نشان داده می‌شود، اما داستان زبان ترکی در جغرافیای ایران به هزاران سال قبل بازمی‌گردد. دو زبانه‌بودن بزرگ‌ترین مانع در حفظ هویت ملی و توسعه هوشیاری ملی است. به همین دلیل است که وقتی از کنفوسیوس، فیلسوف چینی پرسیدند: «اگر به قدرت می‌رسیدید اولین کاری که می‌کردید چه بود؟» فیلسوف

این پاسخ را داد: «اول از همه، زبان را یکپارچه می‌کردم.» زیرا زبان عنصر بیان هویت قومی است. زبان مادی معروف پیشگام زبان ترکی است. می‌گویند در لوح‌های سنگی سه‌زبانه دوران داریوش، زبان مادی جایگاه مهمی داشته است.

شاردن، از جهانگردان فرانسوی دوره صفوی، با ثبت اینکه ترکی در کل منطقه ایران زبان حاکم بوده، چنین می‌نویسد: «ترکی زبان رسمی ارتش و دربار است. در اینجا، به ویژه در خانه‌هایی که بزرگان زندگی می‌کنند، زبانی که بین بانوان و آقایان صحبت می‌شود، ترکی است. این ویژگی به این دلیل بود که کل خاندان حاکم به این زبان صحبت می‌کردند و ترکمن‌هایی که زبان مادریشان ترکی بود، در رأس حکومت بودند. (Langlés 1811 (IV/238)) منبع اروپایی دیگر اشاره می‌کند که در دوره شاه اسماعیل، ترکی در تمام محافل مذهبی، در فعالیت‌های دینی و همچنین در مکاتبات نظامی، قضایی و سیاسی استفاده می‌شده و به فارسی اقبالی نشان داده نمی‌شده است. (Jackson 1986, 6/949/950)

قابل توجه است که در دوره افشاریان، اگرچه کم، به زبان ترکی جای داده شده است. اگرچه یک درک رایج به معنای عام نبود، اما در دیوان ترزی افشار، شعری و بخشی منثور وجود دارد که شامل نام‌های اشخاص ترک افشار است. اینها از نظر مستندسازی فرهنگ نام‌گذاری سنتی و ملی ترک‌های افشار در قرن هفدهم و نام‌های اشخاص مردم ارومیه بسیار مهم و ارزشمند هستند.

در زمان سلسله قاجار، با تمایل و جسارت بیشتری از زبان ترکی استفاده شد. استفاده از زبان ترکی در دستگاه دولتی و ادبیات آغاز شد. فتح‌علی شاه قاجار در دوران سلطنت خود از زبان ترکی در جلسات رسمی دولت، در احکام صدارت عظمی، در معاهدات با نمایندگان خارجی و ... استفاده کرد. در دوره او کتاب‌هایی به زبان ترکی ازبکی نوشته و منتشر شد. علاوه بر این، بسیاری از شعرها به زبان ترکی سروده شدند

در دوره سلسله قاجار، دستورات به زبان ترکی صادر می‌شد، زبان ترکی به طور مستقیم در نوشتار دولتی استفاده می‌شد و در انتصاب صدراعظم‌ها و قراردادهای منعقد با خارجی‌ها از زبان ترکی بهره برده می‌شد. علاوه بر این، کتاب‌های ترکی بسیاری به

لهجه چغتایی نوشته و منتشر شد. استفاده فتحعلی شاه از زبان ترکی در مکاتبات ترکی‌اش، نشان‌دهنده ارزشی است که او برای این زبان قائل بود. انقلاب مشروطه ایران، به عنوان جنبشی توجه‌برانگیز است که هدف آن سرنگونی دولت ترک قاجار و خاتمه دادن به سلطه سیاسی ترک‌ها بر ایران بود.

در نظر مشروطه‌خواهان، مجاهدین تبریز تنها به عنوان ابزاری و پیونی برای برانگیختن جنگ داخلی علیه دولت ترک قاجار دیده می‌شدند. اما زمانی که آنان گرایش‌های پان‌ترکیستی را پذیرفتند و علیه مشروطه‌خواهان تمایل نشان دادند، قابل قربانی شدن تلقی شده و لازم بود از میان برداشته شوند. پوربها جامی که در سال ۱۲۸۴ درگذشت، مغولی بود و با شعر مغولی‌اش شناخته می‌شود. این شعر از منظر زبان‌شناسی و جامعه‌شناسی ترکی-مغولی و همچنین از جنبه تاریخی حائز اهمیت است. پوربها در شعر خود تعداد زیادی واژه و اصطلاح ترکی و مغولی در مورد مسائل اقتصادی، قضایی، حقوقی، نظامی، مدنی، پست و حمل و نقل، اداره راه‌ها، زندگی اجتماعی، فرهنگ و رسوم دوره ایلخانی مغول-ترک گنجانده است. اولین انتشار علمی آثار او در سال ۱۹۵۶ توسط مینورسکی انجام شده است.

قاسم انوار، متولد شهر سراب آذربایجان، از عارفان و شاعران صوفی قرن چهاردهم میلادی است. اگرچه بیشتر آثارش به فارسی است، ولی در زبان‌های ترکی، گیلکی و عربی نیز اشعاری سروده است. قاسم انوار (۱۳۵۶-۱۴۴۳ میلادی) از کسانی بود که در قرن پانزدهم میلادی، سنت خلق آثار ترکی را در آذربایجان (شامل ایران امروزی و ترکیه امروزی) ادامه داد. اشعار و ملمع‌های ترکی او به ترکی چغتایی هستند و به دلیل بازتاب فرهنگ اجتماعی، سبک زندگی، رفتارهای فردی، (traditions آداب و رسوم) و نظام‌های اعتقادی ترکان آن دوره حائز اهمیت هستند. تاکنون تمامی اشعار و ترکیب‌بندهای ترکی قاسم انوار منتشر نشده است. مشخص شده است که چندین شعر ترکی-فارسی وجود دارد که قبلاً ترکی بودن آن‌ها مشخص نبود یا به اشتباه گیلکی-فارسی تصور می‌شد.

نامه‌های ترکی زینل خان از جنبه تاریخ نظامی-سیاسی ترک‌ها، تاریخ زبان ترکی به عنوان زبان دولتی و رسمی، تاریخ نثر ترکی، و از نظر یکسانی زبان دیوانی قزلباش و عثمانی در آن دوره دارای اهمیت هستند. نامه‌های ترکی زینل خان بخشی از مکاتبات گسترده او با احمد حافظ پاشا، فرمانده ارتش عثمانی در خلال محاصره بغداد از ۱۳ نوامبر ۱۶۲۵ تا ۳ ژوئیه ۱۶۲۶ می‌باشد.

خان‌خانان عبدالرحیم خان (۱۵۵۶-۱۶۲۷ میلادی)، شخصیتی محبوب در هند با تحصیلات و مهارت در زمینه‌های متعدد، همچنین دولتمردی منجم بود. او اهل منطقه جنوب ترکیه (منطقه‌ای که استان همدان و نواحی اطراف آن را در بر می‌گیرد) بود. عبدالرحیم خان به زبان اجدادی خود، ترکی، تسلط داشت. بسیاری از آثار ترکی او تا به امروز یافت نشده‌اند.

نامه‌های حافظ احمد پاشا با بیانی متین و محترمانه نوشته شده‌اند و حاوی درس‌ها و توصیه‌های ارزشمندی در مورد اهمیت رفتار عاقلانه مقامات عالیرتبه برای جلوگیری از خونریزی میان مسلمانان، صلح‌طلبی و نیکوکاری هستند و در عین حال بر وظایف و مسئولیت‌های اخلاقی آنان در حکمرانی و سیاست‌ورزی تأکید می‌کنند

نادرشاه فرمانی برای نوشتن قصیدهای ترکی در «گنبد کبود» صادر کرد. در دسامبر ۱۸۰۶، فتحعلیشاه قاجار، میرزا محمدشفیع مازندرانی را به عنوان صدراعظم دولت قاجار منصوب کرد. این فرمان به زبان ترکی و با گویش چغتایی نوشته شده است. زبان ترکی در طول تاریخ ترکان ایران، از جمله دوره قاجار، همواره جایگاه زبان رسمی عملی را دارا بوده است علاوه بر این فرمان که به گویش چغتایی نوشته شده، اسناد متعدد دیگری نیز وجود دارد که نشان می‌دهد در این دوره علاوه بر گویش ترکمنی، گویش چغتایی نیز مورد استفاده قرار می‌گرفته است. صدور فرمان انتصاب صدراعظم توسط فتحعلی‌شاه قاجار به زبان چغتایی، همچنین نشان‌دهنده علاقه ویژه این پادشاه ترک به زبان چغتایی می‌باشد

زبان چغتایی برای ترک‌ها زبانی مشترک و معتبر/پرستیژدار بود. قاجارها با نوشتن به چغتایی، پیوند نسلی و قومی خود با ترکستان را تأکید می‌کردند و از آن به عنوان ابزاری برای کسب مشروعیت سیاسی برای حکومت خود استفاده می‌نمودند.

پیمان نظامی فینکنشتاین که در سال ۱۸۰۷ میلادی بین فتحعلی‌شاه محمد قاجار و ناپلئون بناپارت منعقد شد، نمونه‌ای است که نشان می‌دهد زبان ترکی به عنوان یک زبان رسمی در معاهدات بین‌المللی به کار رفته است. همچنین در دوره قاجار مشخص است که علاوه بر لهجه‌های ترکمنی و چغتایی، لهجه عثمانی نیز دارای جایگاه زبان رسمی بوده است.

معاهده نظامی فینکنشتاین که در سال ۱۸۰۷ میلادی میان فتحعلی‌شاه قاجار و ناپلئون بناپارت منعقد شد، به دلیل استفاده از زبان ترکی به عنوان زبان رسمی، یکی از نشانه‌های به کارگیری ترکی در اسناد بین‌المللی به شمار می‌رود. در دوره قاجار نیز روشن است که علاوه بر گویش‌های ترکمنی و چغتایی، گویش عثمانی نیز جایگاه زبان رسمی داشته است.

فتحعلی‌شاه از هویت قومی ترک خود کاملاً آگاه بود. این آگاهی به روشنی در پافشاری او بر نگارش و ثبت تاریخ ترکان و تاریخ خاندان قاجار و همچنین در رویکرد مثبتش نسبت به زبان ترکی مشهود است. در دوران پادشاهی فتحعلی‌شاه، زبان ترکی در عمل (de facto) جایگاه زبان رسمی دارای توغرا را داشت. او شخصاً زبان ترکی را به عنوان یکی از زبان‌های مکتوب دولت در مذاکرات دیپلماتیک، در فرمان انتصاب صدراعظم، در قراردادهایی که با دولت‌های خارجی امضا می‌شد و موارد مشابه به کار می‌بست. در زمان او شمار فراوانی کتاب به گویش چغتایی تألیف و منتشر گردید.

فتحعلی شاه قاجار حاکمی بود که از درک زیبایی شناختی عمیقی برخوردار بود و علاقه‌ای فوق‌العاده به هنر و ادب داشت. خود او نیز با تخلص «خاقان» غزل‌ها و قصیده‌هایی به زبان‌های فارسی و ترکی می‌سرود.

سروده شدن غزل‌های ترکی توسط فتحعلی شاه باید به عنوان بازتابی از آگاهی قومی ترک او ارزیابی شود. با این حال، در دیوان فتحعلی شاه تنها دو غزل به زبان ترکی وجود دارد. گرایش گاه‌به‌گاه نادرشاه به زبان ترکی را می‌توان به عنوان یک عادت سنتی رایج پذیرفت. این سنت از نظر نشان دادن عمق و غنای زبان ترکی بسیار مهم است. ضرب سکه‌های «یارماق» به خط ترکی در زمان نادرشاه افشار را می‌توان نشانه‌ای از وجود آگاهی ملی ترک در او و تلاش برای گسترش حوزه کاربرد زبان ترکی مکتوب دانست.

دوره مغول را «دوره گسترش نوشتن به زبان ترکی»، دوره تیمور را «دوره شکوفایی شعر و نثر ترکی و اوج‌گیری فرهنگ ترکی و کسب جایگاه زبان رسمی توسط زبان ترکی»، دوره پس از فروپاشی تیموریان را «دوره عقب‌گرد زبان و ادبیات ترکی و نوشتن به ترکی»، و دوره قاجار را «دوره احیا و دوباره شکوفایی کتاب‌ها و آثار ترکی» نامیده‌اند.

مجدالسلطنه معتقد است علت عقب‌ماندگی زبان و ادبیات ترکی و از دست رفتن جایگاه رسمی زبان ترکی، تعصب دینی و درگیری‌های مذهبی بوده است. مجدالسلطنه در حالی که از شاعران ترک بسیاری نام می‌برد، می‌گوید آثار آنان در کتابخانه شخصی‌اش موجود است. او تأکید می‌کند که نام خاص و خودنام قومش «ترک» و زبان‌هایشان «ترکی» است.

در این مقاله، مجدالسلطنه دانش خارق‌العاده و عمیق خود را در زمینه زبان ترکی، ادبیات ترکی، تاریخ ترکان، لهجه‌های چغتایی، ترکمنی و عثمانی، و همچنین تمدن ترک-تاتار-مغول به نمایش می‌گذارد.

در یک چهارم نخست قرن نوزدهم، نوشتن به زبان ترکی در منطقه قفقاز تقریباً به یک مد یا سرگرمی دل‌انگیز تبدیل شده بود و توجه بسیاری را به خود جلب می‌کرد. در این دوره، کتاب‌های الفبای ترکی یکی پس از دیگری منتشر می‌شدند که در رأس آن‌ها شهر تفلیس قرار داشت.

کتاب «تورکی الیفبا» (الفبای ترکی) تألیف «ن. د.» که در سال ۱۸۳۹ در تفلیس به چاپ رسید (به زبان روسی)

کتاب «تورک آلفابه سیله ایلک قراعت» (اولین کتاب خواندن با الفبای ترکی) تألیف م. محمودبیوف، چاپ باکو ۱۹۱۸، چاپ چهاردهم.

کتاب «ایلک اوخو ایچون تمثیل لر و حکایه لر» (تمثیل‌ها و داستان‌ها برای خواندن ابتدایی) که در سال ۱۸۳۹ به عنوان ادامه کتاب درسی «Татарский букварь» به روسی («Басни и повести для первоначального чтения») منتشر شد. در مقدمه این کتاب آمده است: «این کتاب در دبیرستان تفلیس از زبان پارسی ترجمه شده و تا حدی به زبان تاتاری (ترکی) دوباره تنظیم گردیده است.»

زبان رسمی کشور در آن زمان پارسی بود، اما در کنار آن، زبان‌های ترکی (در درجه اول)، ترکی، کردی، بلوچی، ارمنی، عربی و سایر زبان‌ها نیز رایج بودند و به کار می‌رفتند.

جامعه‌شناسان و نظریه‌پردازان سیاسی ایران، زبان محلی را جزء جدایی‌ناپذیر هویت قومی به شمار می‌آورند.

کتابنامه (منابع)

- باتارلی، نهاد سامی (۱۳۹۳)، رازهای زبان ترکی، انتشارات قبة‌التی، استانبول.
- دوغان، محمد (۱۳۹۹)، مراسم تشییع زبان ترکی، انتشارات یازیچی، آنکارا.
- ارگین، محرم (تاریخ نامشخص)، زبان ترکی (کتاب درسی برای دبیرستان‌ها)، استانبول.

هیئت جواد، مجله وجود (وارلیق)، تهران ۱۳۸۴.

جکسون، پیتر (۱۹۸۶)، تاریخ کمبریج ایران، جلد ششم، انتشارات دانشگاه کمبریج.

سفرنامه شاردن، جلد پنجم.

کوپرولو، محمد فؤاد (۱۳۵۸)، مدخل «آذری»، دائرةالمعارف اسلام، جلد دوم، انتشارات وزارت معارف، استانبول.

لانگلس، لویی (۱۸۱۱)، سفرهای شوالیه شاردن به ایران و سایر نقاط شرق، جلد چهارم، پاریس.

موسی‌یف‌لی، نجف (۱۳۸۴)، جهان تمدن، انتشارات باستان‌شناسی و قوم‌نگاری، باکو.

اردوبادی، محمدسعید (۱۳۶۴)، تبریز مه‌آلود، جلد اول، انتشارات یازیچی، باکو.

صیداآقا اونوللاهی (۱۳۶۱)، شهر تبریز در قرن‌های سیزدهم تا هفدهم (تاریخ اجتماعی-اقتصادی)، انتشارات علم، باکو.

زیدان، جرجی (۱۳۳۷)، تاریخ تمدن اسلامی، جلد سوم، تهران.

زهتابی (کیریشچی)، محمدتقی، تاریخ باستانی ترکان ایران، جلد اول (۱۳۷۹) و جلد دوم (۱۳۸۱)، تبریز.

«درباره تأسیس و فعالیت مدارس جدید در آذربایجان»، مجله سحر، شماره ۷، انتشارات جبهه دموکرات آذربایجان، باکو ۱۳۶۲،

ص ۳۵

(این مجله که ابتدا به صورت مجموعه تاریخی-ادبی توسط جبهه دموکرات آذربایجان منتشر می‌شد، از شماره ششم به بعد با نام «سحر» ادامه یافت. برای اطلاعات مفصل ر.ک.: اوزون ۲۰۱۲، ص ۴۰۰).

اوزون، انور (۱۳۹۴)، «تکامل زبان ترکی در ایران»، مجله تحقیقات فرهنگی جهان ترک، شماره ۳، ترابزون.

والتر ج. آنگ (۱۳۹۳)، فرهنگ شفاهی و فرهنگ کتبی، ترجمه حمیدرضا شش‌جوانی، انتشارات متیس، استانبول